

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η συμβολή των γυναικών στη διαχρονική μεταβολή του εργατικού δυναμικού στον
ευρωπαϊκό χώρο κατά τη πρόσφατη περίοδο

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Σταματοπούλου Δήμητρα

Επιβλέπων καθηγητής: Χρήστος Μπάγκαβος

ΑΘΗΝΑ, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Χρήστος Μπάγκαβος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Μαρία Στρατηγάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Μαρία Συμεωνάκη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Σταματοπούλου Δήμητρα, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Γραφήματα	5
Πίνακες	6
Περίληψη	7
Abstract/ keywords	9
Εισαγωγή	10
1. Η έμφυλη παράμετρος της αγοράς εργασίας: Προκαταλήψεις, διακρίσεις και συμβολή των γυναικών	
1.1 Βασικοί ορισμοί και εννοιολογικές αποσαφηνίσεις	12
1.1.1 Ορισμός του φύλου	12
1.1.2 Ορισμός του εργατικού δυναμικού	13
1.1.3 Ορισμός του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας	13
1.2 Ιστορική αναδρομή της εργασιακής πορείας των γυναικών στη διάρκεια των ετών.....	14
1.3 Η επίπτωση της συμμετοχής των γυναικών στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού.....	15
1.4 Οι όψεις των έμφυλων ανισοτήτων εις βάρος των γυναικών στον επαγγελματικό χώρο	17
2. Η ποσοτική μεταβολή του εργατικού δυναμικού στον ευρωπαϊκό χώρο ως απόρροια της μεταβαλλόμενης συμβολής των γυναικών και άλλων παραγόντων	
2.1 Συγκριτική ανάλυση των ποσοστών απασχόλησης πέντε ευρωπαϊκών χωρών για την περίοδο 1999-2009	20
2.2 Συγκριτική ανάλυση των ποσοστών απασχόλησης πέντε ευρωπαϊκών χωρών για την περίοδο 2009-2019	32

3. Η επίπτωση της υγειονομικής κρίσης στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα μέσω πληθυσμού και συμμετοχής

3.1 Κρίση της πανδημίας και κατά φύλο εργασία: Μία δυσανάλογη σχέση..... 43

Συμπεράσματα

Πηγές-Βιβλιογραφία

Γραφήματα

Γράφημα 1. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα από το 1999 στο 2009.....	21
Γράφημα 2. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Αυστρία από το 1999 στο 2009.....	24
Γράφημα 3. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στη Σουηδία από το 1999 στο 2009.....	26
Γράφημα 4. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στη Λιθουανία από το 1999 στο 2009.....	28
Γράφημα 5. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο από το 1999 στο 2009.....	30
Γράφημα 6. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα από το 2009 στο 2019.....	32
Γράφημα 7. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Αυστρία από το 2009 στο 2019.....	34
Γράφημα 8. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στη Σουηδία από το 2009 στο 2019.....	36
Γράφημα 9. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στη Λιθουανία από το 2009 στο 2019.....	38
Γράφημα 10. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο από το 2009 στο 2019.....	40
Γράφημα 11. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα τη περίοδο του COVID-19	43

Πίνακες

Πίνακας 1. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα τη περίοδο 1999-2009 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	22
Πίνακας 2. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στην Αυστρία τη περίοδο 1999-2009 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	25
Πίνακας 3. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στη Σουηδία τη περίοδο 1999-2009 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	27
Πίνακας 4. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στη Λιθουανία τη περίοδο 1999-2009 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	29
Πίνακας 5. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο τη περίοδο 1999-2009 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	31
Πίνακας 6. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα τη περίοδο 2009-2019 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	33
Πίνακας 7. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στην Αυστρία τη περίοδο 2009-2019 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	35
Πίνακας 8. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στη Σουηδία τη περίοδο 2009-2019 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	37
Πίνακας 9. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στη Λιθουανία τη περίοδο 2009-2019 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	39
Πίνακας 10. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο τη περίοδο 2009-2019 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	41
Πίνακας 11. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα τη περίοδο του COVID-19 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)	44

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο «Η συμβολή των γυναικών στη διαχρονική μεταβολή του εργατικού δυναμικού στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τη πρόσφατη περίοδο» έχει ως στόχο τη διερεύνηση των μεταβολών που σημειώθηκαν στο εργατικό δυναμικό την περίοδο 1999-2021 σε ένα αριθμό ευρωπαϊκών χωρών ως απόρροια συγκεκριμένων δημογραφικών παραγόντων και αλλαγών στη συμμετοχή των ατόμων στην αγορά εργασίας. Ειδικότερα, διερευνήθηκε ο καθοριστικός ρόλος που διαδραμάτισαν μεταξύ των άλλων παραγόντων οι γυναίκες ως πληθυσμιακή ομάδα στο μέγεθος της προσφερόμενης εργασίας και κατ' επέκταση η επίδραση που επέφεραν στην εξέλιξη και σύνθεση του εργατικού δυναμικού. Η διπλωματική εργασία αποτελείται από δύο μέρη, το θεωρητικό και το ποσοτικό. Στο θεωρητικό μέρος της εργασίας, μέσα από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας, καταγράφηκαν οι σημαντικότεροι ορισμοί που πλαισιώνουν το ζήτημα της παρουσίας των γυναικών στην αγορά εργασίας με στόχο την κατανόηση των βασικών εννοιών που μας απασχόλησαν καθ' όλη τη διάρκεια της εργασίας. Εκτός από τον προσδιορισμό των εννοιών στο θεωρητικό μέρος της εργασίας μελετήθηκε επίσης η εργασιακή πορεία των γυναικών ιστορικά και διερευνήθηκε αφενός το γιατί μεταβλήθηκε διαχρονικά η συμμετοχή των γυναικών στην εργασία -ποιοι ήταν δηλαδή οι παράγοντες που καθόρισαν αυτή τη μεταβολή- και αφετέρου ποιες ήταν οι επιπτώσεις που επέφερε αυτή η μεταβολή στο μέγεθος του συνολικού εργατικού δυναμικού. Εν συνεχεία, ένα επιπρόσθετο θέμα που επιχειρήθηκε να μελετηθεί στο θεωρητικό μέρος της εργασίας αφορά την υστέρηση του γυναικείου φύλου ως προς θέματα ευκαιριών απασχόλησης, αμοιβών/κύρους και το ζήτημα της εργασιακής βίας κατά των γυναικών. Στο ποσοτικό τμήμα της εργασίας έγινε χρήση των αποτελεσμάτων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού τα οποία αντλήθηκαν από τη βάση δεδομένων της Eurostat. Ειδικότερα, αναλύθηκαν και συγκρίθηκαν τα στοιχεία πέντε ευρωπαϊκών χωρών στη διάρκεια δύο δεκαετιών από το 1999 έως το 2009 και από το 2009 έως το 2019 με σκοπό να διαφανούν οι μεταβολές που επήλθαν στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού κάτω από την επίδραση των μεταβολών στον πληθυσμό και στα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό με έμφαση στο φύλο. Τέλος, έγινε μία απόπειρα ανάλυσης ορισμένων στατιστικών στοιχείων από την περίοδο του COVID-19 (2020-2021) στην Ελλάδα με στόχο μία προσπάθεια ερμηνείας της ποσοτικής μεταβολής της συμμετοχής του πληθυσμού στην αγορά εργασίας τα δύο αυτά έτη.

Λέξεις-κλειδιά: Φύλο, έμφυλες διακρίσεις, εργατικό δυναμικό, απασχόληση, αγορά εργασίας

The contribution of women to changes in labour force in Europe in the recent times

Dimitra Stamatopoulou

Abstract

The present thesis entitled «The contribution of women to changes in labour force in Europe in the recent times» focused on the investigation of the changes that occurred in the labour force in the recent years i.e. from 1999 to 2021 in a set of European countries and as a result of demographic shifts and changes in the labour market participation. In particular, it investigated the decisive role played by women, as a population group, in the size of the labour supply and, by extension, the impact they had on the evolution and composition of the labour force. The thesis consists of two parts - the theoretical and the quantitative part - In the theoretical part of the thesis, the most important definitions that frame the issue of the presence of women in the labour market were initially recorded in order to understand the basic concepts that concerned us throughout the thesis. In addition to defining the concepts, the theoretical part of the paper also studied women's work trajectories historically and explored on the one hand why the participation of women in the workforce has changed over time - i.e. what were the factors that determined this change - and on the other hand what were the implications of this change for the labour force. Next, an additional issue that the theoretical part of the study has attempted to examine concerns the gender gap in terms of employment opportunities, pay and prestige and the problem of violence in the workplace against women. In the quantitative part of the study, the results of the Labour Force Survey, downloaded by Eurostat's database, were used. The data, covering five European countries over the course of two decades from 1999 to 2009 and 2009 to 2019, were analysed for providing comparative results in order to reveal the changes that occurred in the overall workforce resulted from changes in population and in the labour force participation rates. Finally, an attempt was made to analyse LFS data from the covid period (2020-2021) in Greece in order to try to interpret the quantitative change in the labour market participation over that period.

Keywords: Gender, gender discrimination, labour force, employment, labour market

Εισαγωγή

Μέσω της παρούσας διπλωματικής εργασίας επιχειρείται η καταγραφή του καθοριστικού ρόλου που διαδραμάτισε το γυναικείο φύλο στη μεταβολή του μεγέθους του εργατικού δυναμικού. Παραδοσιακά, οι γυναίκες δεν συνιστούσαν μέρος της παραγωγικής διαδικασίας ενώ η θέση τους περιοριζόταν κυρίως στην ιδιωτική σφαίρα. Μέσα από την ανάλυση της εργασίας βλέπουμε πώς σταδιακά αυτό αλλάζει και οι γυναίκες καταφέρνουν να κατακτήσουν το θεμελιώδες δικαίωμα στην εργασία και να ενταχθούν επιτυχώς σε αυτήν. Αφήνοντας πίσω του όλες εκείνες τις παθογένειες που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες και που επισημαίνουν ακόμη περισσότερο τον έμφυλο χαρακτήρα των πραγμάτων το γυναικείο φύλο κατορθώνει να συμβάλλει σημαντικά με τη παρουσία του στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού.

Η διπλωματική εργασία αποτελείται από δύο μέρη, το θεωρητικό και το ποσοτικό μέρος. Το θεωρητικό μέρος της εργασίας απαρτίζεται από το Κεφάλαιο 1 το οποίο συνιστούν τέσσερα επιμέρους υποκεφάλαια. Συγκεκριμένα, το πρώτο Κεφάλαιο εκκινεί με μια αναφορά στους σημαντικότερους ορισμούς που πλαισιώνουν το ζήτημα της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας ώστε να κατανοηθούν οι βασικές έννοιες οι οποίες θα μας απασχολήσουν καθ' όλη τη πορεία της διπλωματικής εργασίας όπως είναι η έννοια του φύλου, του εργατικού δυναμικού και του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο περιγράφεται η εργασιακή πορεία των γυναικών ιστορικά μέσα από μία αναφορά στο πέρασμα από την αορατότητα στην καθοριστική συμβολή τους στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού. Στο τρίτο υποκεφάλαιο περιγράφεται η επίπτωση της συμμετοχής του γυναικείου φύλου στο εργατικό δυναμικό τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ατομικό επίπεδο. Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας ολοκληρώνεται με μία αναφορά στο ζήτημα των έμφυλων διακρίσεων σε βάρος των γυναικών στον εργασιακό χώρο αναφορικά με πλευρές της εργασίας που σχετίζονται με τις ευκαιρίες απασχόλησης, το μισθολογικό χάσμα, την υστέρηση του γυναικείου φύλου σε θέσεις ισχύος και το ζήτημα της βίας κατά των γυναικών στον χώρο εργασίας. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας πραγματοποιείται η ποσοτική ανάλυση των προς μελέτη δεδομένων. Η ανάλυση των στατιστικών στοιχείων βασίστηκε στα ετήσια δεδομένα της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, τα αποτελέσματα της οποίας παρέχονται από τη Eurostat, για τα έτη 1999-2019 και για πέντε ευρωπαϊκές χώρες: Ελλάδα, Αυστρία, Σουηδία, Λιθουανία και Βέλγιο. Αυτό που διερευνάται είναι πώς η μεταβολή του πληθυσμού και των ποσοστών συμμετοχής επηρέασαν το μέγεθος

του εργατικού δυναμικού με ιδιαίτερη έμφαση στις αλλαγές αναφορικά με την συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Απώτερος στόχος υπήρξε ο εντοπισμός των μεταβολών που προκλήθηκαν στο εργατικό δυναμικό στη διάρκεια των ετών. Τέλος, στο Κεφάλαιο 3 με αφορμή την πρόσφατη υγειονομική κρίση που ξέσπασε τον Φεβρουάριο του 2020 σε παγκόσμιο επίπεδο, ανάμεσα στις πληγείσες χώρες ήταν και η Ελλάδα, παρουσιάζονται ορισμένα ποσοτικά στοιχεία τα οποία συγκριτικά με τα προηγούμενα έτη αποτυπώνουν την επίπτωση της κρίσης της πανδημίας στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού μέσω πληθυσμού και συμμετοχής. Ολοκληρώνοντας την ανάλυση, θα γίνει μια σύνοψη των όσων αναφέρθηκαν στην εργασία.

Κεφάλαιο πρώτο

Η έμφυλη παράμετρος της αγοράς εργασίας: Προκαταλήψεις, διακρίσεις και συμβολή των γυναικών

1.1 Βασικοί ορισμοί και εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

1.1.1 Ορισμός του φύλου

Σε ένα πρώτο επίπεδο του Κεφαλαίου κρίνεται σκόπιμο να δοθούν οι ορισμοί τριών εννοιών που θα μας απασχολήσουν καθ' όλη τη διάρκεια της εργασίας. Ένας πρώτος και χρήσιμος ορισμός λοιπόν είναι αυτός του φύλου. Η έννοια του φύλου εμπεριέχει τη διάκριση που υφίσταται μεταξύ του βιολογικού και του κοινωνικού φύλου. Ο όρος βιολογικό φύλο (sex) αναφέρεται σε όλα εκείνα τα βιολογικά χαρακτηριστικά τα οποία κατά τη γέννηση του ατόμου λαμβάνονται υπόψη προκειμένου η ιατρική να αποδώσει σε ένα άτομο το φύλο του¹. Πιο συγκεκριμένα, με τον όρο βιολογικό φύλο περιγράφονται οι δυο βιολογικές κατηγορίες -η κατηγορία του άνδρα και η κατηγορία της γυναίκας σύμφωνα με τις βιολογικές διαφορές που η καθεμία παρουσιάζει όπως είναι οι διαφορές στα γεννητικά όργανα και στην μετέπειτα αναπαραγωγική λειτουργία.

Το κοινωνικό φύλο (gender) από την άλλη, σχετίζεται περισσότερο με τα πολιτισμικά στοιχεία και όχι τόσο με τα βιολογικής φύσεως στοιχεία. Χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις δυο κοινωνικές κατηγορίες της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας -στοιχεία δηλαδή που σχετίζονται με τη συμπεριφορά, τους ρόλους και τις προσδοκίες που η κοινωνία έχει και αποδίδει σε ένα άτομο ανάλογα με τα τυπικά χαρακτηριστικά της γυναίκας και του άνδρα (Colour Youth). Σαφέστερα, το κοινωνικό φύλο αποτελεί ένα κοινωνικο-πολιτισμικό κατασκεύασμα ενώ το βιολογικό φύλο είναι αποτέλεσμα μίας σειράς γενετικών και σωματικών χαρακτηριστικών. Ωστόσο, η κοινωνιολογική αντίληψη έρχεται να αναιρέσει την διάκριση που υφίσταται μεταξύ του κοινωνικού και του βιολογικού φύλου κάνοντας λόγο για ιστορικότητα και κοινωνικο-πολιτισμικό χαρακτήρα του βιολογικού φύλου (Κάννερ, 2004). Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι πίσω από τις προκαθορισμένες διαστάσεις βιολογικής φύσεως των στοιχείων βρίσκονται οι κοινωνικές διαστάσεις αυτών με αποτέλεσμα το φύλο να

¹ Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από την ηλεκτρονική ιστοσελίδα της Κοινότητας LGBTQ Νέων Αθήνας-Colour Youth: <https://www.colouryouth.gr/terms/>

καθορίζεται ως επί των πλείστων κοινωνικά παρά βιολογικά εξαιτίας της μεταβλητότητας που υφίσταται με το πέρασμα του χρόνου.

1.1.2 Ορισμός του εργατικού δυναμικού

Ένας δεύτερος ορισμός τον οποίο πρόκειται να συναντήσουμε αρκετές φορές στο κείμενο είναι η έννοια του εργατικού δυναμικού. Το εργατικό δυναμικό μιας χώρας ή διαφορετικά ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός αποτελείται από τους απασχολούμενους και τους ανέργους. Ως απασχολούμενοι χαρακτηρίζονται οι άνθρωποι οι οποίοι αναζητούν εργασία και τελικά βρίσκουν ενώ άνεργοι θεωρούνται όσοι δεν απασχολούνται αλλά έχουν δηλώσει την επιθυμία τους να εργασθούν, είναι διαθέσιμοι και ψάχνουν ενεργά για εύρεση εργασίας (Μπάγκαβος, 2021). Ωστόσο, υπάρχει και μια τρίτη κατηγορία αυτή του άεργου/μη-ενεργού/αδρανή πληθυσμού που απαρτίζεται από άτομα τα οποία δεν απασχολούνται αλλά παράλληλα δεν ψάχνουν ή δεν επιθυμούν την εξασφάλιση εργασίας. Από ποσοτικής απόψεως, το μέγεθος του εργατικού δυναμικού εξαρτάται από τον πληθυσμό που βρίσκεται σε εργάσιμη ηλικία και τον οποίο θα αναλύσουμε στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο και από το ποσοστό συμμετοχής των ατόμων στο εργατικό δυναμικό, το κατά πόσο δηλαδή τα άτομα νιώθουν ότι θέλουν και μπορούν να βρουν εργασία (Μπάγκαβος, 2021).

1.1.3 Ορισμός του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας

Το σύνολο των ατόμων ενός πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας (15-64 ετών) μπορεί να καταταχθεί σε τρεις βασικές ηλικιακές ομάδες. Η πρώτη ηλικιακή ομάδα είναι τα άτομα ηλικίας 15-24 έτη, η δεύτερη ηλικιακή ομάδα είναι η 25-54 έτη και η τρίτη ηλικιακή ομάδα είναι τα άτομα ηλικίας 55-64 έτη. Αυτές οι τρεις πληθυσμιακές ομάδες συνιστούν τον παραγωγικό πληθυσμό και το κύριο σώμα του εργατικού δυναμικού καθώς με κριτήριο και μόνο την ηλικία τα άτομα μπορούν να ζητήσουν εργασία. Η ηλικιακή μετατόπιση του πληθυσμού προς συγκεκριμένες ηλικίες έχει θετική ή αρνητική επίδραση στα ποσοστά συμμετοχής και κατ' επέκταση στο συνολικό μέγεθος του εργατικού δυναμικού. Με κριτήριο δηλαδή την ηλικία τα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό κρίνονται υψηλότερα ή χαμηλότερα (Μπάγκαβος, 2021). Παραδείγματος χάρη, τα άτομα τα οποία ανήκουν στη πληθυσμιακή ομάδα των 25-54 έτη αποτελούν το βασικότερο κομμάτι της πληθυσμιακής πυραμίδας και του οικονομικά ενεργού πληθυσμού καθώς παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό από το συνολικό ποσοστό συμμετοχής του πληθυσμού σε ηλικία 15-64 έτη. Σημαντικό επίσης ρόλο διαδραματίζει η τρίτη

ηλικιακά πληθυσμιακή ομάδα που απαρτίζεται από άτομα μεγαλύτερης ηλικίας που συμμετέχουν στην αγορά εργασίας. Η μείωση της γεννητικότητας από την μία και η μείωση της εξωτερικής μετανάστευσης από την άλλη μετέβαλε σημαντικά την κατά ηλικία σύνθεση του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, εξαιτίας των διαχρονικών αλλαγών που προαναφέρθηκαν έχει μειωθεί σημαντικά το μέρος του παραγωγικού πληθυσμού το οποίο ανήκει στη νεότερη ηλικιακή ομάδα εργασίας ενώ αντίστοιχα αυξήθηκε η ηλικιακή ομάδα των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας. Αυτό συνεπώς προκαλεί αύξηση των ατόμων που βρίσκονται στο εργατικό δυναμικό, επειδή αυξάνουν δημογραφικά, αλλά όχι απαραίτητα αύξηση της συμμετοχής τους. Ωστόσο, για τα άτομα που ανήκουν στη μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα των 54-64 έτη παρατηρείται μία διαχρονική αύξηση των ποσοστών συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας -αύξηση που συχνά υπερβαίνει την οποιαδήποτε αύξηση παρατηρείται στις ηλικίες 25-54 έτη (Μπάγκαβος, 2021).

1.2 Ιστορική αναδρομή της εργασιακής πορείας των γυναικών στη διάρκεια των ετών

Εάν θέλαμε να χαρακτηρίσουμε τη παρουσία των γυναικών στην αγορά εργασίας στη διάρκεια των ετών θα λέγαμε ότι ήταν ιδιαίτερα ποικιλόμορφη και γεμάτη αποκλεισμούς. Υπήρξαν ιστορικοί περίοδοι όπου οι κοινωνίες ήταν κατά κύριο λόγο ανδροκρατούμενες και οι γυναίκες εμφανίζονταν ελάχιστα στο προσκήνιο. Μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και τις αρχές του 19^{ου} αι. ο ρόλος των γυναικών περιοριζόταν στην ιδιωτική σφαίρα δίχως πρόσβαση στο δικαίωμα της ψήφου, της εκπαίδευσης πόσο μάλλον στο δικαίωμα στην εργασία. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού των γυναικών ήταν αναλφάβητο ενώ οι στερεοτυπικές αντιλήψεις που επικρατούσαν στη κοινωνία αναφορικά με τον ρόλο και τη θέση της γυναίκας τις καθιστούσαν χειραγωγούμενες και καθυστερούσαν την είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Οι παγιωμένες πεποιθήσεις διαφοροποιούσαν τα δύο φύλα αποδίδοντας στο καθένα διαφορετικά χαρακτηριστικά. Χαρακτηριστικά όπως η δύναμη, η φιλοδοξία, η διεκδικητικότητα και ο ανταγωνισμός προσομοίαζαν περισσότερο στο ανδρικό στοιχείο ενώ οι γυναίκες ειδώνονταν ως αδύναμες, λιγότερο παραγωγικές και ικανές με αποτέλεσμα να μειώνονται οι προσδοκίες που έχουν για τον εαυτό και τις ικανότητές τους. Χρειάστηκε περίπου μισός αιώνας προκειμένου οι γυναίκες να πιστέψουν στους εαυτούς τους και να αρχίσουν να διεκδικούν βασικά οικουμενικά δικαιώματα. Ευνοϊκό ρόλο στην ενσωμάτωση των γυναικών στην αγορά εργασίας διαδραμάτισε η κοινωνικο-

οικονομική συνθήκη της βιομηχανικής επανάστασης και πιο μακροπρόθεσμα η αστικοποίηση. Η επέκταση της παραγωγής μέσω της δημιουργίας εργοστασίων δημιούργησε μεγάλη ανάγκη για εργατικά χέρια με αποτέλεσμα τα βιολογικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων να πάψουν να αποτελούν διαχωριστικό παράγοντα στην οργάνωση της εργασίας (Στρατηγάκη, 2006). Έτσι, οι γυναίκες σταδιακά εγκατέλειψαν τον αγροτικό τομέα και την αφάνεια και εξωθήθηκαν μαζικά στην αγορά εργασίας με πιο σύγχρονους όρους.

Ο 20^{ος} αιώνας αποτέλεσε κομβικό σημείο για το γυναικείο φύλο καθώς αναδύθηκαν τρία μεγάλα φεμινιστικά κινήματα. Μέσω των τριών αυτών φεμινιστικών κινήματων ανοίχθηκε ο δρόμος για τη γυναικεία απελευθέρωση από την οικία με τις γυναίκες να διεκδικούν βασικά οικουμενικά δικαιώματα. Πιο συγκεκριμένα, ο φεμινισμός του δεύτερου κύματος (1960-1980) εστίασε στο δικαίωμα των γυναικών για εργασία και στο ζήτημα της οικονομικής ισότητας των δύο φύλων. Από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα ξεκίνησε ένας αγώνας με στόχο τη χειραφέτηση της γυναίκας. Η είσοδος του γυναικείου φύλου στην εργασία έγινε μαζικά και η δυνατότητα συμμετοχής του σε αυτή διευρύνθηκε με αποτέλεσμα την αύξηση της συμμετοχής του στο εργατικό δυναμικό. Ο ρόλος των γυναικών αναβαθμίστηκε με τις ίδιες να είναι πλέον οικονομικά ανεξάρτητες και να έχουν το δικό τους εισόδημα. Η μαζική εισχώρηση των γυναικών στην αγορά εργασίας συνοδεύτηκε από μία σειρά διαρθρωτικών αλλαγών. Στο επίπεδο της κοινωνίας η αύξηση του ποσοστού των εργαζόμενων γυναικών και η συμμετοχή τους σε θέσεις κύρους λειτούργησαν ως παράγοντες οι οποίοι σταδιακά μετέβαλαν τα παραδοσιακά στοιχεία σχετικά με τη θέση² και τις ικανότητες των γυναικών. Από την άλλη, σε προσωπικό επίπεδο η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας βελτίωσε την οικονομική τους θέση ενώ παράλληλα τις έκανε να αισθάνονται περισσότερο ελεύθερες και παραγωγικές.

1.3 Η επίπτωση της συμμετοχής των γυναικών στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού

Η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας εξαρτάται από παράγοντες που βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τις ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες. Τέτοιοι παράγοντες συνιστούν οι αντιλήψεις της κοινωνίας για τον ρόλο και τη θέση της γυναίκας, ο οικονομικός παράγοντας, η δυνατότητα συμφιλίωσης της

² Οι γυναίκες παύουν να θεωρούνται πλέον ταυτόσημο της ιδιωτικής σφαίρας και εντάσσονται δυναμικά στην αγορά εργασίας. Παράλληλα, αυτή η εξέλιξη οδηγεί σε ανακατανομή των ρόλων των δύο φύλων μέσω της ομοιογενοποίησης των οικογενειακών καθηκόντων και υποχρεώσεων.

οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής και οι φιλοδοξίες των γυναικών για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας και για περαιτέρω επαγγελματική ανέλιξη. Όταν τελικά επιτυγχάνεται η ενσωμάτωση των γυναικών στο εργασιακό περιβάλλον η σημασία ή αλλιώς η επίπτωση της συμμετοχής τους είναι ιδιαίτερα μεγάλη. Ο έμφυλος παράγοντας και κατ' επέκταση η αυξανόμενη παρουσία του γυναικείου φύλου στην αγορά εργασίας αποτελεί βασική παράμετρο μεταβολής του εργατικού δυναμικού όπως θα αντιληφθούμε καλύτερα και στο ποσοτικό μέρος της εργασίας μέσα από το παράδειγμα της μεταβολής του εργατικού δυναμικού πέντε ευρωπαϊκών χωρών στη διάρκεια των ετών. Σε επίπεδο κοινωνίας, η προσφορά των γυναικών συντελεί στην πληρέστερη αξιοποίηση των αποθεμάτων του ανθρώπινου κεφαλαίου ιδιαιτέρως σε κρίσιμες περιόδους. Παραδείγματος χάρη, την περίοδο εμφάνισης της μεγάλης χρηματοπιστωτικής κρίσης το μέγεθος του εργατικού δυναμικού συρρικνώθηκε σημαντικά σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες ανάμεσά τους και η Ελλάδα. Ωστόσο, η μεγάλη αύξηση που σημειώθηκε στη γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό λειτούργησε σαν αντίβαρο στη γενικότερη συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού γεγονός που επιβράδυνε σημαντικά τη μείωση. Επομένως, η παρουσία των γυναικών στην απασχόληση επιδρά μόνο θετικά στο μέγεθος της εργασίας που προσφέρεται καθώς όσο μεγαλύτερο είναι το μέγεθος του εργατικού δυναμικού τόσο θετικότερα είναι τα αποτελέσματα και οι επιδόσεις της οικονομίας καθώς ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης των χωρών αναζωογονείται και επέρχεται η ευημερία.

Η επίπτωση της γυναικείας συμμετοχής στην αγορά εργασίας λειτουργεί επίσης ως ασπίδα απέναντι σε δύο κύρια προβλήματα που μαστίζουν σε παγκόσμιο επίπεδο τις χώρες. Το πρώτο πρόβλημα αφορά τα φαινόμενα της ανεργίας και της φτώχειας. Το δεύτερο πρόβλημα σχετίζεται με το δημογραφικό ζήτημα. Η συμβολή της γυναικείας παρουσίας στην διαχείριση του δημογραφικού ζητήματος κρίνεται μόνο θετική καθώς μέσα σε ένα καθεστώς δημογραφικής «στενότητας» η συμμετοχή των γυναικών σε εργάσιμη ηλικία στο εργατικό δυναμικό συμβάλλει στη τόνωση του μεγέθους του εργατικού δυναμικού και λειτουργεί αντισταθμιστικά των επιπτώσεων της γήρανσης του παραγωγικού πληθυσμού. Σε ατομικό επίπεδο, η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας τις καθιστά ενεργό μέρος της παραγωγικής διαδικασίας και πλήρως χειραφετημένες οικονομικά αφού δεν εξαρτώνται από άλλα μέλη. Η ενσωμάτωσή τους στον εργασιακό στίβο παρότι αντικατοπτρίζει μια περίοδο υπέρβασης της εργασιακής υποβάθμισης που το γυναικείο φύλο βίωσε στη διάρκεια των ετών λειτουργεί και σαν

πρόκληση για μία διαρκή εξέλιξη των ικανοτήτων των γυναικών και για περαιτέρω επαγγελματική τους ανέλιξη.

1.4 Οι όψεις των έμφυλων ανισοτήτων εις βάρος των γυναικών στον επαγγελματικό χώρο

Είναι ευρέως γνωστό ότι παρά την γενικότερη πρόοδο που έχει σημειωθεί διαχρονικά η αγορά εργασίας εξακολουθεί να αποτελεί ένα εχθρικό και αφιλόξενο περιβάλλον για τις γυναίκες. Οι γυναίκες είναι παρούσες στον εργασιακό χώρο αλλά βρίσκονται διαρκώς αντιμέτωπες με μία σειρά από εμπόδια και προκλήσεις από την αρχή της περιόδου προσφοράς εργασίας τους έως και το τέλος αυτής. Το έμφυλο χάσμα είναι παρόν σε διάφορες πτυχές της απασχόλησης με αποτέλεσμα τα προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει το γυναικείο φύλο να είναι πολλαπλά και πολύπλευρα. Ωστόσο, στο παρόν κεφάλαιο της εργασίας θα εστιάσουμε σε τρία από αυτά τα προβλήματα.

Το πρώτο πρόβλημα αφορά τις εργασιακές ευκαιρίες που δίνονται στις γυναίκες. Ειδικότερα, τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών στον ευρωπαϊκό χώρο (ανάμεσά τους και η Ελλάδα) ναι μεν έχουν αυξηθεί εμφανώς συγκριτικά με το παρελθόν αλλά υπολείπονται σημαντικά με τα αντίστοιχα ποσοστά της ανδρικής συμμετοχής. Τα διαφορετικά ποσοστά απασχόλησης ανάμεσα στα δύο φύλα αντικατοπτρίζουν την διαφορετική θέση που κατέχουν τα δύο φύλα και ειδικότερα οι γυναίκες στο καταμερισμό της εργασίας στον οικιακό και επαγγελματικό τομέα της οικονομίας (Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε., 2018). Τα ποσοστά της γυναικείας ανεργίας που παρατηρούνται είναι επίσης υψηλότερα από τα αντίστοιχα ποσοστά των ανδρών παρότι οι γυναίκες έχουν βελτιώσει σε μεγάλο βαθμό το μορφωτικό τους επίπεδο και τις δεξιότητές τους. Που αποδίδεται όμως αυτό το χαμηλό ποσοστό της γυναικείας απασχόλησης σε σύγκριση πάντα με το αντίστοιχο ανδρικό ποσοστό; Το ερώτημα δεν έχει μόνο μία απάντηση αλλά επιδέχεται πολλαπλών εξηγήσεων. Ένα πιθανό αίτιο θα μπορούσε να είναι ο πρόσκαιρος χαρακτήρας ο οποίος χαρακτηρίζει σημαντικά την γυναικεία απασχόληση. Πιο συγκεκριμένα, ένα μεγάλο μέρος των γυναικών εργάζεται υπό το καθεστώς της μερικής απασχόλησης κυρίως γιατί οι πολιτικές για την συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής υστερούν με αποτέλεσμα ο οικογενειακός φόρτος να μην έχει μεταβληθεί και να εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό να αποτελεί υπόθεση των γυναικών. Το δεύτερο αίτιο αφορά τις εργασιακές ευκαιρίες και πιο συγκεκριμένα την απουσία ευκαιριών επιθυμητού ενδιαφέροντος και αντίστοιχης

κατάρτισης των γυναικών. Η γυναικεία απασχόληση περιορίζεται σημαντικά σε συγκεκριμένους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας όπως π.χ. σε θέσεις εκπαιδευτικού και νοσηλευτικού προσωπικού, πωλήσεων, εξυπηρέτησης κ.α. παρότι οι ίδιες διαθέτουν προσόντα πιο αυξημένα από αυτά που απαιτούν οι θέσεις εργασίας στις οποίες εργάζονται. Η προσφορά των γυναικών δεν περιορίζεται μόνο στους προαναφερθέντες κλάδους οικονομικής δραστηριότητας αλλά και σε μία σειρά άλλων επαγγελματιών υψηλότερης ή χαμηλότερης ισχύος. Ωστόσο, η ανέλιξη των γυναικών σε θέσεις κύρους παρότι έχει σημειώσει μια αύξηση διαχρονικά εξακολουθεί να παραμένει περιορισμένη παρουσιάζοντας εμφανή δυσαναλογία μεταξύ των δύο φύλων. Τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών σε διευθυντικές θέσεις των επιχειρήσεων είναι χαμηλά ακόμη και σε τομείς απασχόλησης που υπερεκπροσωπούνται από το γυναικείο φύλο.

Ένα δεύτερο πρόβλημα το οποίο καλούνται να αντιμετωπίσουν οι γυναίκες στον επαγγελματικό χώρο είναι η υστέρηση τους ως προς θέματα αμοιβών και μελλοντικά ως προς θέματα συντάξεων. Η άνιση μεταχείριση των δυο φύλων είναι απόρροια κοινωνικών κυρίως παραγόντων και στερεοτυπικών αντιλήψεων που ενστερνίζεται ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας αναφορικά με τον ρόλο, τη θέση και τις ικανότητες των γυναικών. Ωστόσο, μπορεί να συντρέχουν και άλλοι λόγοι οι οποίοι να εξηγούν τις μισθολογικές ανά φύλο διακυμάνσεις. Ένας λόγος σχετίζεται με το γεγονός ότι αρκετά συχνά η γυναικεία εργασία (οικιακή εργασία, φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων και παιδιών) μπορεί να είναι αδήλωτη με αποτέλεσμα οι ίδιες να εργάζονται περισσότερες ώρες απ' ό,τι το ανδρικό φύλο αλλά παρόλα αυτά να πληρώνονται λιγότερο. Ένας άλλος λόγος αφορά το γεγονός ότι οι γυναίκες υπερέχουν σε τομείς οικονομικής δραστηριότητας που είναι χαμηλά αμειβόμενοι με αποτέλεσμα να υπάρχει μισθολογικό χάσμα με το αντίθετο φύλο το οποίο υπερεκπροσωπείται σημαντικά σε κλάδους υψηλότερα αμειβόμενους. Επίσης, έναν επιπλέον λόγο συνιστά η περιορισμένη συμμετοχή του γυναικείου φύλου σε ανώτατες θέσεις εργασίας (εξέλιξη ωστόσο που παρουσιάζει μία αισθητή αύξηση τα τελευταία χρόνια) συχνά πιο χαμηλόμισθες από τις αντίστοιχες των ανδρών παρά τις αυξημένες ικανότητες και το ταλέντο που διαθέτουν. Σύμφωνα με στοιχεία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για το έτος 2018 ο μισθός των γυναικών που κατέχουν υψηλές διευθυντικές θέσεις είναι 31% χαμηλότερος ανά ώρα συγκριτικά με τον μισθό των ανδρών σε αντίστοιχες θέσεις εργασίας.

Μία τελευταία αλλά ωστόσο σημαίνουσα σημασίας όψη των έμφυλων διακρίσεων στον εργασιακό χώρο συνιστά η βία κατά των γυναικών. Οι γυναίκες εκτός από τα εμπόδια που καλούνται να υπερπηδήσουν στον επαγγελματικό χώρο απειλούνται επίσης συχνά και σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι το ανδρικό φύλο από το φαινόμενο της εργασιακής βίας η οποία συναντάται σε τρεις μορφές: με τη μορφή του εργασιακού εκφοβισμού (workplace harassment), της ηθικής παρενόχλησης (mobbing) και της πιο ακραίας μορφής βίας που συνιστά η σεξουαλική παρενόχληση. Ο διαχωρισμός των επαγγελματιών σε θέσεις υψηλότερης και χαμηλότερης ισχύος και η συνακόλουθη υπερεκπροσώπηση των γυναικών σε δουλειές χαμηλού κύρους εντείνει το πρόβλημα καθώς καθιστά το γυναικείο φύλο ακόμη πιο εκτεθειμένο στην εργασιακή βία. Τα φαινόμενα εκδήλωσης βίας εις βάρος των γυναικών στον εργασιακό χώρο διαιωνίζουν ακριβώς αυτή την ανισότητα στις θέσεις των δύο φύλων και στις κοινωνικο-οικονομικές θέσεις εξουσίας (Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, 2010) για την οποία μιλάμε.

Κεφάλαιο δεύτερο

Η ποσοτική μεταβολή του εργατικού δυναμικού στον ευρωπαϊκό χώρο ως απόρροια της μεταβαλλόμενης συμβολής των γυναικών και άλλων παραγόντων

Στο παρόν κεφάλαιο της διπλωματικής εργασίας θα καταπιαστούμε με τις στατιστικές για την εξέλιξη του εργατικού δυναμικού πέντε κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης: την Ελλάδα, την Αυστρία, την Σουηδία, την Λιθουανία και το Βέλγιο σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους (1999 έως 2009 και 2009 έως 2019). Πιο συγκεκριμένα, θα διερευνηθεί ο ρόλος που διαδραματίζει ο πληθυσμός και η τάση συμμετοχής αυτού στην αγορά εργασίας ως παράγοντας που συμβάλλει στη διαμόρφωση των διαχρονικών μεταβολών του εργατικού δυναμικού στις παραπάνω προηγμένες χώρες. Καθοριστικό ρόλο στην ανάλυση θα διαδραματίσει η κοινωνική διάσταση του φύλου. Οι στατιστικές απασχόλησης είναι ιδιαίτερα χρήσιμες καθώς συνιστούν μια γενική εικόνα των προς μελέτη δεδομένων και των αλλαγών που συμβαίνουν στα δεδομένα λόγω μιας σειράς παραγόντων όπως είναι η ηλικία, το φύλο, ο τόπος και ο χρόνος. Στη περίπτωση μας τα προς μελέτη δεδομένα είναι η απασχόληση και η συμμετοχή. Έτσι, το ποσοστό απασχόλησης³ καθίσταται ως βασικός κοινωνικός δείκτης προκειμένου να ανιχνεύσουμε τις εξελίξεις που σημειώνονται στο εσωτερικό των αγορών εργασίας.

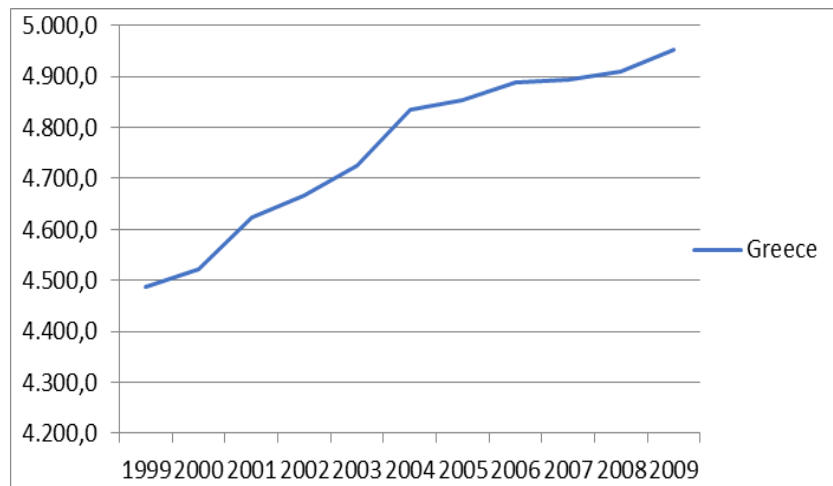
2.1 Συγκριτική ανάλυση των ποσοστών απασχόλησης πέντε ευρωπαϊκών χωρών για την περίοδο 1999-2009

Η ελληνική περίπτωση

Η πορεία που ακολούθησε το εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα την περίοδο από το 1999 έως το 2009 εύλογα θα χαρακτηριζόταν ως καθ' όλα αυξητική. Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς στο Γράφημα 1 που ακολουθεί, από την έναρξη της περιόδου που εξετάζουμε έως και το τέλος αυτής το πρόσημο παραμένει θετικό με το 2009 να αποτελεί έτος-αποκορύφωμα στη μεταβολή του εργατικού δυναμικού για τη χώρα.

³ Ως ποσοστό απασχόλησης ορίζεται το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται σε ηλικία εργασίας ή διαφορετικά σε εργάσιμη ηλικία (15-64 ετών) και που απασχολείται.

Γράφημα 1. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα από το 1999 στο 2009

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat

Τι οφείλεται όμως γι' αυτή τη θετική μεταβολή; Η απάντηση στο ερώτημα έρχεται μέσα από το γεγονός ότι οι μεταβολές του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα είναι φύσεως δημογραφικής. Σχετίζονται δηλαδή με παράγοντες που αφορούν τον πληθυσμό όπως είναι η μετανάστευση, η ηλικία και το φύλο. Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει στον παρακάτω Πίνακα (Πίνακας 1) η τάση της θετικής μεταβολής του εργατικού δυναμικού τη περίοδο που μελετάμε είναι αποτέλεσμα της αύξησης αφενός του πληθυσμού σε εργάσιμη ηλικία και αφετέρου της αύξησης του εργατικού δυναμικού μέσω της παράλληλης αυξητικής τάσης που συντελέστηκε στα ποσοστά συμμετοχής. Με μαθηματικούς όρους, το εργατικό δυναμικό της χώρας τη περίοδο 1999-2009 αυξήθηκε κατά 10 περίπου εκατοστιαίες μονάδες από τις οποίες οι 7 οφείλονται στον πληθυσμό σε ηλικία εργασίας 25-54 ετών, οι 2 στη συμμετοχή του πληθυσμού ηλικίας 25-54 έτη στην αγορά εργασίας και η 1 ακόμη μονάδα που σχετίζεται με την αλληλεπίδραση.

Πίνακας 1. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα τη περίοδο 1999-2009 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

	1999-2009			
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	7,2	2,1	1,0	10,2
Γηγενείς	0,6	2,1	0,9	3,6
Μετανάστες	6,6	0,0	0,1	6,6
Ανδρες	4,7	-1,5	0,5	3,6
Γυναίκες	2,5	3,6	0,5	6,6
15-24	-2,0	-3,3	0,6	-4,7
25-54	8,2	4,5	0,2	12,9
55-64	1,0	0,9	0,2	2,0

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

Εάν μελετήσουμε ξεχωριστά τους τρεις παράγοντες που προαναφέρθηκαν και που αφορούν άμεσα τον πληθυσμό όπως είναι πρώτον η παράμετρος της μετανάστευσης αντιλαμβανόμαστε ότι η τελευταία συνιστά βασικό παράγοντα διαμόρφωσης και συμβολής στις διαχρονικές μεταβολές του μεγέθους της προσφερόμενης εργασίας για την ελληνική περίπτωση. Ειδικότερα, την περίοδο 1999-2009 συντελέστηκαν σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις που λειτούργησαν ως ενθαρρυντικός παράγοντας έλξης των μεταναστών στις χώρες του Νότου (ανάμεσά τους και η Ελλάδα) με αποτέλεσμα η αύξηση του πληθυσμού σε εργάσιμη ηλικία τη περίοδο που μελετάμε να είναι κατά κύριο λόγο αποτέλεσμα της αύξησης του μεταναστευτικού πληθυσμού σε αντίστοιχη ηλικία. Μια δεύτερη παράμετρος που σχετίζεται άμεσα με τον πληθυσμό αφορά την ηλικία η οποία επηρεάζει επίσης το μέγεθος της προσφερόμενης εργασίας και κατ' επέκταση επιδρά σημαντικά στη μεταβολή του εργατικού δυναμικού. Ενδεικτικά, για τη περίοδο 1999-2009 στην Ελλάδα η ηλικιακή ομάδα που συνέβαλλε με την αύξησή της στην αύξηση του μεγέθους του εργατικού δυναμικού ήταν ως επί των πλείστων τα άτομα ηλικίας 25-54 ετών. Η προαναφερθείσα ηλικιακή ομάδα συνιστά τη βασικότερη από τις τρεις ηλικιακές ομάδες με τη

συμμετοχή των ατόμων ηλικίας 25-54 έτη στην αγορά εργασίας να χαρακτηρίζεται ως η υψηλότερη από τις υπόλοιπες.

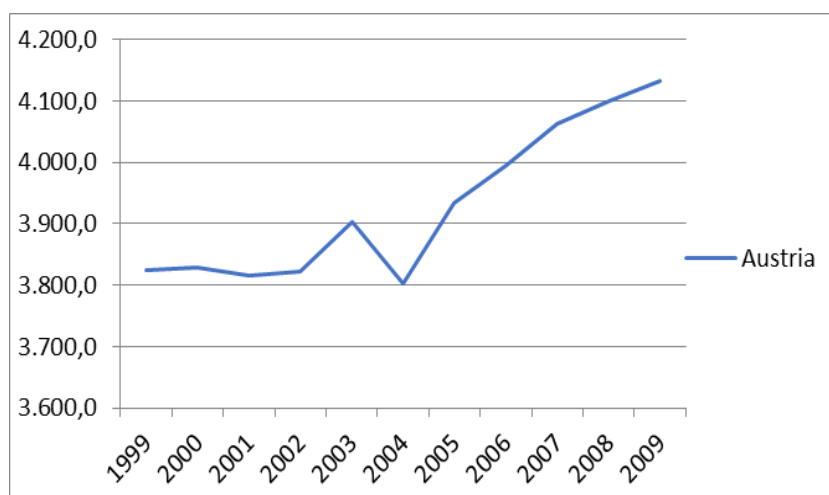
Προκειμένου να εντάξουμε τη παράμετρο του φύλου στη συζήτηση κρίνεται ιδιαίτερα σκόπιμο να αναφερθούμε στη καθοριστική σημασία που διαδραμάτισε η παρουσία των γυναικών στην αγορά εργασίας και κατ' επέκταση στη μεταβολή του μεγέθους του εργατικού δυναμικού. Η γενικότερη εξέλιξη που παρουσίασε το εργατικό δυναμικό τη περίοδο 1999-2009 στην Ελλάδα επιβεβαιώθηκε πάνω σε μία κατά φύλο σύγκριση του πληθυσμού. Ειδικότερα, την περίοδο που μελετάμε η τάση για παρουσία των γυναικών στην αγορά εργασίας ήταν ιδιαίτερα έντονη και εμφανώς αυξημένη συγκριτικά με την παρουσία των ανδρών. Ενδεικτικά, από τις 10 συνολικά εκατοστιαίες μονάδες αύξησης του εργατικού δυναμικού για τη χώρα τη περίοδο 1999-2009 (Πίνακας 1) οι 7 περίπου (6,6%) οφείλονται αποκλειστικά στις γυναίκες και ειδικά στην αυξημένη παρουσία τους στην αγορά εργασίας σε ηλικία 25-54 ετών. Εάν θέλουμε να ερμηνεύσουμε με κάποιο τρόπο την αυξημένη αυτή συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αρκεί να βασιστούμε σε σημαντικά κοινωνικο-οικονομικά γεγονότα που συνέβησαν κατά το σύντομο παρελθόν και που λειτούργησαν ως καθοριστικός παράγοντας για τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας μακροπρόθεσμα. Ειδικότερα, σημαντική συνθήκη αποτέλεσαν μεταξύ άλλων το πρώτο και το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα. Κατά το πρώτο φεμινιστικό κύμα (19^{ος} - αρχές 20^{ου} αιώνα) οι γυναίκες στην Ελλάδα όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη διεκδίκησαν το δικαίωμά τους στη μόρφωση. Στο δεύτερο φεμινιστικό κύμα (1960-1980) διεκδίκησαν το δικαίωμα για μία ίση εργασία με ίσες αμοιβές, ίσους όρους και ίσα δικαιώματα. Παράλληλα, μέσω της αστικοποίησης οι γυναίκες εγκατέλειψαν τον αγροτικό τομέα, αναδύθηκαν από την αφάνεια και συμμετείχαν ενεργά στην αγορά εργασίας με πιο σύγχρονους όρους. Ως απόρροια λοιπόν των παραπάνω το γυναικείο στοιχείο εφοδιάστηκε με περισσότερη μόρφωση και δεξιότητες. Παράλληλα, ενώ οι στερεοτυπικές αντιλήψεις της κοινωνίας για τη θέση και το ρόλο του γυναικείου φύλου μεταβάλλονταν, εκκινούσαν οι προσπάθειες ως προς τη καθιέρωση της ισότητας των δύο φύλων με αποτέλεσμα οι γυναίκες να βρίσκονται όλο και πιο κοντά στην χειραφέτησή τους τόσο οικονομική όσο και επαγγελματική. Σε οικονομικό επίπεδο λοιπόν, η άνοδος της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας συσχετίστηκε με την αύξηση του τομέα των υπηρεσιών στον οποίο οι γυναίκες απασχολούνται περισσότερο συγκριτικά με τον δευτερογενή τομέα. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως παρά την υψηλή παρουσία και αυξημένη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας εξακολουθούν έως

σήμερα να υστερούν σε θέματα αμοιβών και θέσεων κύρους ενώ παράλληλα παρότι εργαζόμενες ο οικογενειακός φόρτος εξακολουθεί να αποτελεί υπόθεση του γυναικείου φύλου.

Η περίπτωση της Αυστρίας

Σε αντιδιαστολή με τη σταθερά αυξητική τάση της Ελλάδας στην εξέλιξη του εργατικού δυναμικού την περίοδο που μελετάμε η πορεία που ακολούθησε το εργατικό δυναμικό στην Αυστρία παρουσίασε μια ποικιλομορφία με σημαντικές διακυμάνσεις στη διάρκεια των ετών. Συγκεκριμένα, όπως βλέπουμε παρακάτω στο Γράφημα 2, από το 1999 έως το 2002 η πορεία του εργατικού δυναμικού στη χώρα της Αυστρίας χαρακτηρίζεται από μια σταθερότητα η οποία μεταβάλλεται αυξητικά το έτος 2003. Ένα χρόνο αργότερα, το 2004 φθίνει ξανά ενώ το διάστημα 2005-2009 η πορεία που ακολουθείται είναι σταθερά αυξητική χωρίς κάποια σημαντική μείωση κατά την ενδιάμεση περίοδο.

Γράφημα 2. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Αυστρία από το 1999 στο 2009

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat

Το ποσοστό αύξησης του εργατικού δυναμικού της Αυστρίας για το διάστημα 1999-2009 ήταν της τάξης του 8% (Πίνακας 2). Από το ποσοστό αυτό περισσότερο από το μισό (σχεδόν ένα 5%) οφείλεται στη συμμετοχή των ατόμων στην αγορά εργασίας και ιδιαίτερα των ατόμων που ανήκουν στις ηλικιακές ομάδες 25-54 και 55-64 έτη. Με αφορμή αυτή τη πληροφορία αξίζει να σημειωθεί ότι οι δημογραφικές εξελίξεις που συντελούνται ανά τον κόσμο έχουν οδηγήσει σε μια τάση αύξησης του ποσοστού των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων (55-64 ετών) με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να παραμένουν όλο και περισσότερο στην αγορά εργασίας. Η τάση αυτή εξηγείται αφενός

από το γεγονός ότι οι νέοι καθυστερούν να μπουν στη αγορά εργασίας λόγω σπουδών ή/και άλλων υποχρεώσεων και αφετέρου λόγω της γενικότερης αύξησης που παρατηρείται στο προσδόκιμο ζωής. Επίσης, οι γυναίκες παραμένουν εξίσου όλο και πιο πολύ στην αγορά εργασίας πιθανότατα ως απόρροια της καθυστερημένης ένταξής τους στην αγορά εργασίας.

Πίνακας 2. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στην Αυστρία τη περίοδο 1999-2009 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

1999-2009				
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	3,4	4,8	-0,1	8,0
Γηγενείς	-2,1	5,0	-0,1	2,8
Μετανάστες	5,4	-0,2	-0,1	5,2
Άνδρες	1,9	0,0	-0,1	1,7
Γυναίκες	1,5	4,8	0,0	6,2
15-24	1,1	0,3	0,0	1,4
25-54	1,8	2,3	-0,2	3,8
55-64	0,5	2,2	0,1	2,8

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

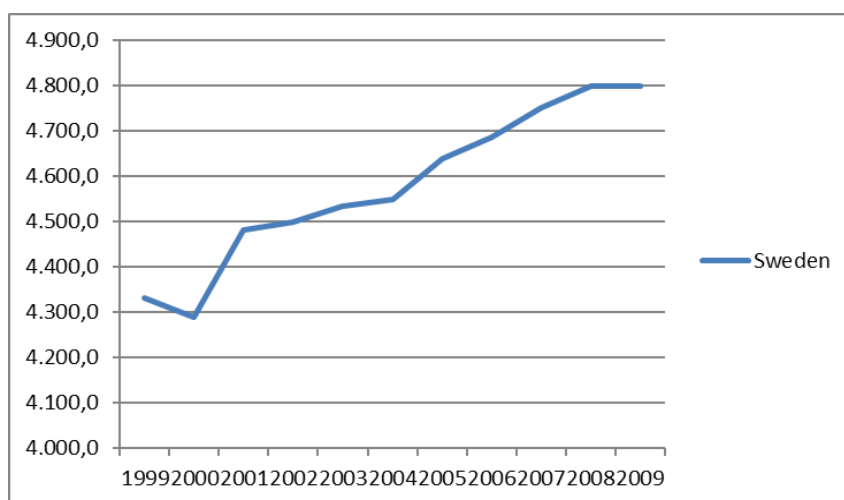
Εάν μελετήσει κανείς προσεκτικά τα στοιχεία του Πίνακα 2 με έμφαση στο φύλο θα δει ότι στη περίπτωση της Αυστρίας (όπως αντίστοιχα και στη περίπτωση της Ελλάδας) η επίπτωση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό υπήρξε καθοριστική. Η γυναικεία συμμετοχή παρουσίασε τριπλάσια αποτελέσματα συγκριτικά με την ανδρική συμμετοχή η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αρνητική. Πιο συγκεκριμένα, η γυναικεία συμμετοχή προσέθεσε από μόνη της σχεδόν 6 μονάδες στο σύνολο των μονάδων (8 συνολικές μονάδες) εγείροντας εύλογα δύο βασικά ερωτήματα. Πρώτον, γιατί η επίπτωση του γυναικείου πληθυσμού είναι τόσο σημαντική και δεύτερον γιατί υπάρχουν τόσες διαφορές στη συμμετοχή ανάμεσα στα δυο φύλα. Αναφορικά με την επίπτωση της γυναικείας συμμετοχής επιγραμματικά είναι σημαντική διότι συμβάλλει στη τόνωση του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης, στη

συρρίκνωση των φαινομένων της ανεργίας και της φτώχειας και στην ευημερία. Επίσης, σε περιόδους έντονων δημογραφικών αλλαγών η γυναικεία παρουσία και συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό λειτουργεί σαν ασπίδα απέναντι στη γήρανση και στη συρρίκνωση του σε ηλικία εργάσιμου πληθυσμού. Οι κατά φύλο διαφορές που παρατηρούνται στη συμμετοχή των ατόμων στο εργατικό δυναμικό οφείλονται στις ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές που συντελέστηκαν στον κόσμο και επηρέασαν αισθητά τη θέση της γυναίκας. Οι εξελίξεις αυτές όπως αναφέρθηκε και στη περίπτωση της Ελλάδας συνέβαλαν αφενός στη χειραφέτησή της γυναίκας και αφετέρου ευνόησαν την είσοδό της στην αγορά εργασίας με έναν καθαρά δυναμικό και μαζικό τρόπο. Στη περίπτωση της Αυστρίας, το μεγαλύτερο μέρος της γυναικείας συμμετοχής στην αγορά εργασίας τη περίοδο που εξετάζουμε οφειλόταν στις γηγενείς εργαζόμενες γυναίκες σε εργάσιμη ηλικία ενώ το υπόλοιπο μέρος στηρίχθηκε στην αύξηση του ρυθμού εισροής ξένων γυναικών ηλικίας 25-54 ετών εντός της χώρας.

Η περίπτωση της Σουηδίας

Μια επόμενη ευρωπαϊκή χώρα της οποίας την πορεία και εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στη διάρκεια των χρόνων θα εξετάσουμε είναι η Σουηδία. Παρατηρώντας λοιπόν, το Γράφημα της Σουηδίας (Γράφημα 3) αντιλαμβανόμαστε ότι το διάστημα 1999-2009 η χώρα διάνυσε κατά κύριο λόγο μία σταθερή, αυξητική πορεία εξαιρουμένου του έτους 2000 όπου συνοδεύτηκε από μία μικρή πτώση στην εξέλιξη του εργατικού δυναμικού.

Γράφημα 3. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στη Σουηδία από το 1999 στο 2009

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat

Μελετώντας τα στοιχεία της σκανδιναβικής χώρας όπως εμφανίζονται στον Πίνακα 3 παρατηρούμε ότι η τάση μεταβολής του εργατικού δυναμικού είναι της τάξης του 10,6% -ποσοστό που αποτελεί τη μεγαλύτερη έως τώρα τάση συγκριτικά με τις χώρες που ήδη αναλύσαμε αλλά και με αυτές που πρόκειται να αναλυθούν στη πορεία. Η σημαντική αυτή μεταβολή του εργατικού δυναμικού για τη περίοδο 1999-2009 οφείλεται κυρίως σε δύο παράγοντες. Ο πρώτος παράγοντας αφορά την αύξηση του πληθυσμού εντός της χώρας σε ηλικία 15-24 και 55-64 έτη με μεταναστευτικό προφίλ γεγονός που αποδεικνύει ότι η Σουηδία εκείνη τη περίοδο λειτούργησε ως σημαντικός πόλος έλξης για τη διεθνή μετανάστευση. Ο δεύτερος παράγοντας που συνετέλεσε στην αύξηση του εργατικού δυναμικού συσχετίστηκε με τη συμμετοχή των γηγενών - κατά κύριο λόγο των ατόμων σε εργάσιμη ηλικία 25-54 ετών- στην αγορά εργασίας.

Πίνακας 3. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στη Σουηδία τη περίοδο 1999-2009 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

	1999-2009			
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	5,2	4,6	0,8	10,6
Γηγενείς	-0,1	3,5	0,2	3,6
Μετανάστες	5,3	1,1	0,6	6,9
Άνδρες	2,9	2,2	0,5	5,6
Γυναίκες	2,3	2,3	0,3	5,1
15-24	3,3	0,9	0,4	4,5
25-54	-2,0	2,6	0,1	0,8
55-64	3,9	1,1	0,3	5,3

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

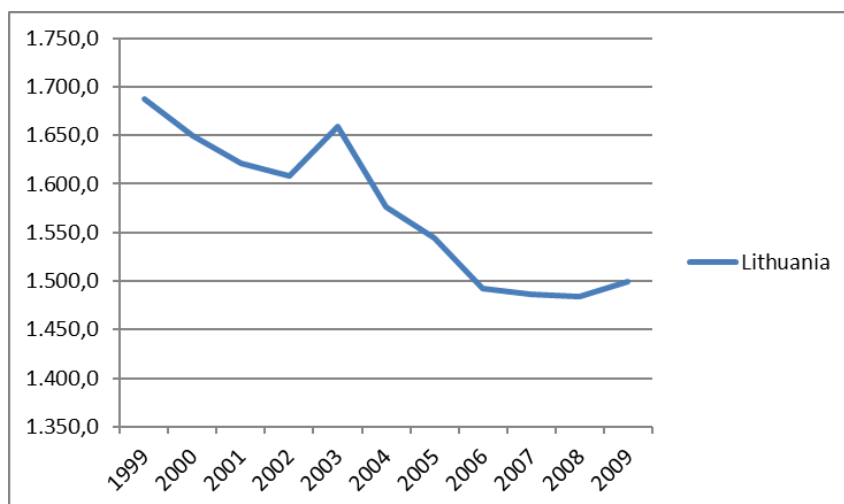
Τέλος, σε ότι αφορά την επίπτωση του φύλου στην εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στη Σουηδία και για τη περίοδο που εξετάζουμε διαδραμάτισε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. Παρά το γεγονός ότι δεν υπήρξαν σπουδαίες διαφοροποιήσεις ανά φύλο στη χώρα θεωρείται σημαντικό και μόνο να αναφέρουμε ότι τόσο τα ποσοστά του γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού όσο και το μέγεθος της γυναικείας και ανδρικής

συμμετοχής εντός του εργατικού δυναμικού κυμαίνονταν σχεδόν στο ίδιο επίπεδο. Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνει το συμπέρασμα της ύπαρξης μίας ίσης παρουσίας των δύο φύλων στην εξέλιξη του εργατικού δυναμικού -συνθήκη που χρειάστηκε πολλά χρόνια και συνεχείς αποκλεισμούς σε βάρος των γυναικών προκειμένου να συντελεστεί και να μπορούμε να μιλάμε σήμερα για έμφυλη ισότητα.

Η περίπτωση της Λιθουανίας

Από το σύνολο των προηγμένων χωρών που μελετήθηκαν έως τώρα η Λιθουανία είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα της οποίας η πορεία το διάστημα 1999-2009 παρουσίασε σε γενικό επίπεδο μία πτωτική τάση (Γράφημα 4). Η μόνη διακύμανση που παρατηρήθηκε το διάστημα που μας ενδιαφέρει αφορά το έτος 2003 και πιο συγκεκριμένα μία μικρή, ανεπαίσθητη αύξηση η οποία σημειώθηκε στην εξέλιξη του εργατικού δυναμικού της χώρας.

Γράφημα 4. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στη Λιθουανία από το 1999 στο 2009

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat

Παρατηρώντας κανείς τον Πίνακα 4 και τους παράγοντες διαμόρφωσης της μεταβολής του εργατικού δυναμικού για την Λιθουανία εύκολα αντιλαμβάνεται ότι η περίοδος 1999-2009 χαρακτηρίστηκε ως επί των πλείστων από συρρίκνωση. Σαφέστερα, η συρρίκνωση που δέχτηκε ο πληθυσμός συνδυάστηκε με τη συρρίκνωση της συμμετοχής των ατόμων στην αγορά εργασίας με αποτέλεσμα το πρόσημο να είναι αρνητικό σε όλες τις προς μελέτη συνιστώσες. Αυτό συνέβη διότι δεν υπήρξε κανένας παράγοντας ικανός να συγκρατήσει τη διαδικασία συρρίκνωσης του εργατικού δυναμικού παρά μόνο ο παράγοντας της αλληλεπίδρασης ο οποίος παρότι δεν είχε αρνητικό πρόσημο δεν φάνηκε να παρουσιάζει και κάποια τάση διεύρυνσης. Η σχεδόν

ανεπαίσθητη αλληλεπίδραση προήλθε από τον μεταναστευτικό πληθυσμό ηλικίας 15-24 και 25-54 ετών. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία η συμμετοχή των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων (55-64 ετών) στην αγορά εργασίας θα μπορούσε να επιδράσει θετικά στη μεταβολή του εργατικού δυναμικού καθώς σημείωσε μία αύξηση των 3 μονάδων. Ωστόσο, ούτε η προσφορά της τρίτης πληθυσμιακής ομάδας κατόρθωσε να αντισταθμίσει την αρνητική επίπτωση των δύο άλλων ομάδων (-4,0 και -2,6 για τα άτομα ηλικίας 15-24 ετών και 25-54 ετών αντίστοιχα).

Πίνακας 4. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στη Λιθουανία τη περίοδο 1999-2009 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

	1999-2009			
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	-7,6	-3,6	0,1	-11,1
Γηγενείς	-4,0	-3,6	0,0	-7,7
Μετανάστες	-3,6	0,0	0,1	-3,4
Άνδρες	-3,9	-3,3	0,2	-7,0
Γυναίκες	-3,6	-0,3	-0,1	-4,2
15-24	-0,6	-4,0	0,2	-4,4
25-54	-5,9	-2,6	0,2	-8,3
55-64	-1,0	3,0	-0,4	1,6

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

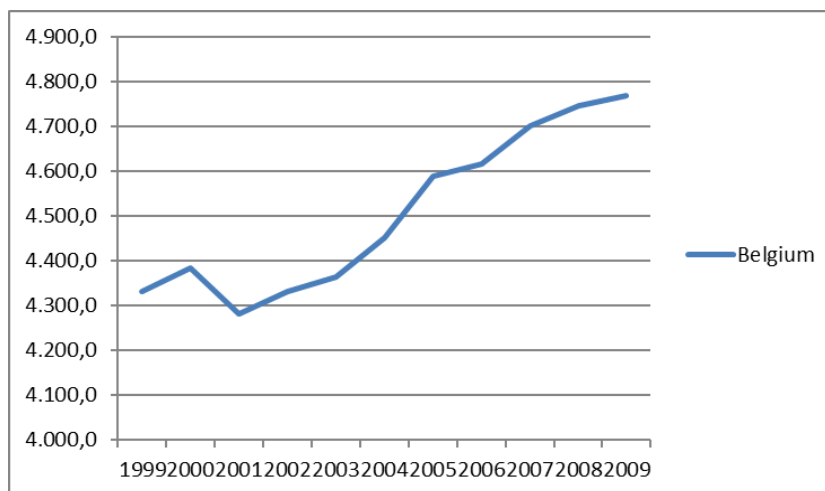
Η επίπτωση των γυναικών στη μεταβολή του εργατικού δυναμικού ήταν παρόμοια με τα υπόλοιπα στοιχεία και άρα αρνητική. Η συρρίκνωση λοιπόν του γυναικείου πληθυσμού και των ποσοστών συμμετοχής τους είχε αρνητική επίπτωση στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού.

Η περίπτωση του Βελγίου

Η τελευταία χώρα της οποίας την μεταβολή θα εξετάσουμε για το διάστημα που μας αφορά, δηλαδή για τη περίοδο 1999-2009 συνιστά το Βέλγιο. Η πορεία λοιπόν εξέλιξης του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο θα μπορούσε κατά ένα μεγάλο μέρος να

χαρακτηριστεί ως αυξητική με το 2001 να λειτουργεί ως το μόνο αισθητό σημείο καμπής καθ' όλη τη πορεία εξέλιξης (Γράφημα 5).

Γράφημα 5. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο από το 1999 στο 2009

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat

Η τάση της θετικής μεταβολής του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο κατά τα έτη 1999-2009 όπως φαίνεται στον Πίνακα 5 είναι αποτέλεσμα της αύξησης αφενός του εργατικού δυναμικού μέσω της παράλληλης αυξητικής τάσης που συντελέστηκε στα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και αφετέρου της αύξησης του μεγέθους του πληθυσμού. Ενδεικτικά, το εργατικό δυναμικό της χώρας τη περίοδο 1999-2009 αυξήθηκε κατά 10 περίπου εκατοστιαίες μονάδες από τις οποίες περίπου οι 6 οφείλονται στη συμμετοχή του πληθυσμού στην αγορά εργασίας και αφορούν κατά κύριο λόγο τις γηγενείς γυναίκες σε εργάσιμη νεαρή ηλικία (25-54 ετών) και ακολούθως τη συμμετοχή των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας (55-64 έτη) στο εργατικό δυναμικό. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε επίσης ο μεταναστευτικός πληθυσμός ηλικίας 55 με 64 έτη.

Πίνακας 5. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο τη περίοδο 1999-2009 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

	1999-2009			
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	3,1	6,3	0,7	10,1
Γηγενείς	-0,7	5,6	0,4	5,3
Μετανάστες	3,8	0,7	0,3	4,8
Άνδρες	2,1	1,0	0,2	3,3
Γυναίκες	1,0	5,3	0,4	6,8
15-24	0,5	-0,1	-0,1	0,3
25-54	0,9	3,8	0,1	4,8
55-64	1,7	2,6	0,7	5,0

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

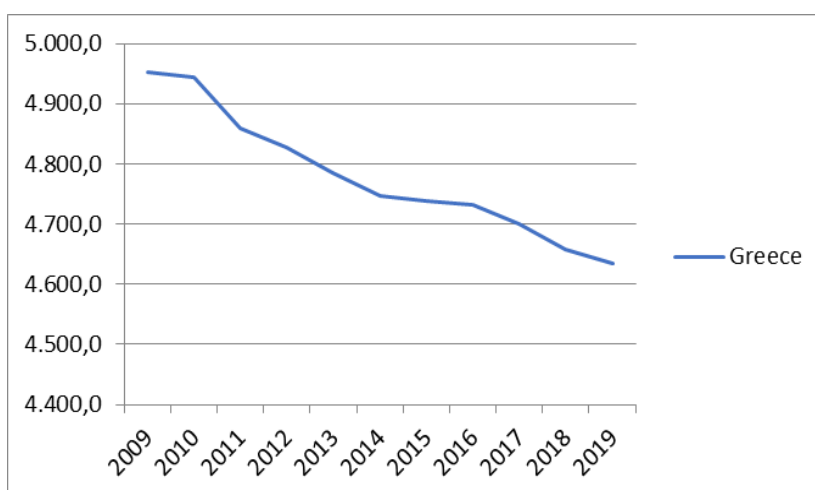
Η ιδιαίτερη σημασία που διαδραμάτισε η έμφυλη συνιστώσα στις μεταβολές του εργατικού δυναμικού αντικατοπτρίζεται στον Πίνακα 5. Όπως ξεκάθαρα διαφαίνεται, από τις 10 συνολικά μονάδες αύξησης του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο τη περίοδο 1999-2009, οι 7 σχεδόν (6,8%) οφείλονται στην αυξημένη παρουσία των γυναικών στην αγορά εργασίας και συγκεκριμένα σε ηλικίες 25-54 έτη. Η παρουσία των γυναικών για τη συγκεκριμένη χώρα είναι διπλάσια από εκείνη των ανδρών με αποτέλεσμα το Βέλγιο να συνιστά ένα ακόμη παράδειγμα προηγμένης χώρας στο οποίο αποτυπώνεται εμφανώς ο καθοριστικός ρόλος της προσφερόμενης γυναικείας εργασίας. Τόσο η δυναμική παρουσία των γυναικών ως πληθυσμιακή ομάδα στην αγορά εργασίας όσο και ο ενεργός τους ρόλος έχει μόνο θετική επίπτωση στην εξέλιξη του εργατικού δυναμικού καθώς όσο εντονότερη είναι η γυναικεία παρουσία τόσο περισσότερο επιβραδύνεται η συρρίκνωση του μεγέθους του εργατικού δυναμικού.

2.2 Συγκριτική ανάλυση των ποσοστών απασχόλησης πέντε ευρωπαϊκών χωρών για την περίοδο 2009-2019

Η ελληνική περίπτωση

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα τη περίοδο 1999-2009 σημείωσε μια κατακόρυφα ανοδική αύξηση η οποία ήταν καθαρά αποτέλεσμα της δημογραφικής συνιστώσας. Παράγοντες δηλαδή όπως το φύλο, η ηλικία και το μεταναστευτικό προφίλ των ατόμων προκάλεσαν θετικές μεταβολές στη πορεία του εργατικού δυναμικού της χώρας. Η χρονική περίοδος που θα μελετήσουμε στο παρόν υποκεφάλαιο αφορά το διάστημα 2009 έως 2019 και έρχεται να ανατρέψει ολοκληρωτικά τη προηγούμενη αυξητική πορεία. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρώντας το Γράφημα 6 εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι η πορεία εξέλιξης του εργατικού δυναμικού για την Ελλάδα τη μεταγενέστερη περίοδο χαρακτηρίζεται από πλήρη συρρίκνωση.

Γράφημα 6. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα από το 2009 στο 2019

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat

Η συρρίκνωση της μεταβολής του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα μπορεί να ερμηνευθεί μέσα από μία οικονομική συγκυρία που ξέσπασε παγκοσμίως και που επηρέασε σαφώς και την χώρα μας. Στα τέλη λοιπόν του 2009 η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με μια παγκόσμια οικονομική ύφεση που μετέβαλλε τα έως τώρα οικονομικά κυρίως δεδομένα. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης ήταν ευρείας κλίμακας και αφορούσαν μεταξύ των άλλων την κατάργηση μεγάλου αριθμού θέσεων εργασίας στον εργασιακό τομέα προκαλώντας την έκρηξη του φαινομένου της ανεργίας. Αποτέλεσμα λοιπόν, των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης για τη χώρα το διάστημα που μελετάμε είναι η ύπαρξη ενός αρνητικού προσήμου στο μέγεθος του

εργατικού δυναμικού το οποίο και θα αναλύσουμε ευθύς αμέσως. Μελετώντας τα στοιχεία του Πίνακα 6 βλέπουμε ότι η μείωση που σημειώθηκε στο εργατικό δυναμικό ήταν της τάξης του -6% περίπου. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της μείωσης προήλθε από τη συρρίκνωση του γηγενούς πληθυσμού σε ηλικία 25-54 έτη ενώ η πολλή μικρή αύξηση (2,5%) που σημειώθηκε στο ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό των ατόμων ηλικίας 25-54 ετών αντίστοιχα δεν κατάφερε να αντισταθμίσει το αρνητικό αποτέλεσμα.

Πίνακας 6. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα τη περίοδο 2009-2019 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

	2009-2019			
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	-8,7	2,5	-0,1	-6,3
Γηγενείς	-5,9	2,6	-0,1	-3,4
Μετανάστες	-2,8	-0,1	0,0	-3,0
Άνδρες	-5,0	-1,0	0,2	-5,8
Γυναίκες	-3,7	3,5	-0,2	-0,4
15-24	-1,4	-1,5	0,1	-2,8
25-54	-8,3	2,6	-0,2	-6,0
55-64	0,9	1,4	0,1	2,4

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

Διακριτές ήταν οι αλλαγές που σημειώθηκαν στην αγορά εργασίας από την πλευρά της έμφυλης παραμέτρου. Η επίπτωση του γυναικείου φύλου στη μεταβολή του εργατικού δυναμικού για την Ελλάδα το έτος 2009-2019 ήταν μεν αρνητική αλλά σημαντικά μικρότερη δε από την ανδρική. Οι γηγενείς γυναίκες ηλικίας 25-54 έτη κατάφεραν και προσέθεσαν με τη παρουσία τους στην αγορά εργασίας μία αύξηση στο εργατικό δυναμικό. Η θετική επίπτωση αυτής της συμμετοχής σχετίστηκε πιθανώς με το γεγονός ότι όλο και περισσότερες Ελληνίδες αφήνουν το σπίτι και τα οικιακά και βασίζονται πλέον στην εργασία που προσφέρουν οι μετανάστριες οι οποίες επάξια αναλαμβάνουν την φροντίδα του σπιτιού, των παιδιών και των ηλικιωμένων. Παρότι η συμμετοχή των γηγενών γυναικών λειτούργησε ως η μοναδική αύξηση αναφορικά με συμμετοχή των

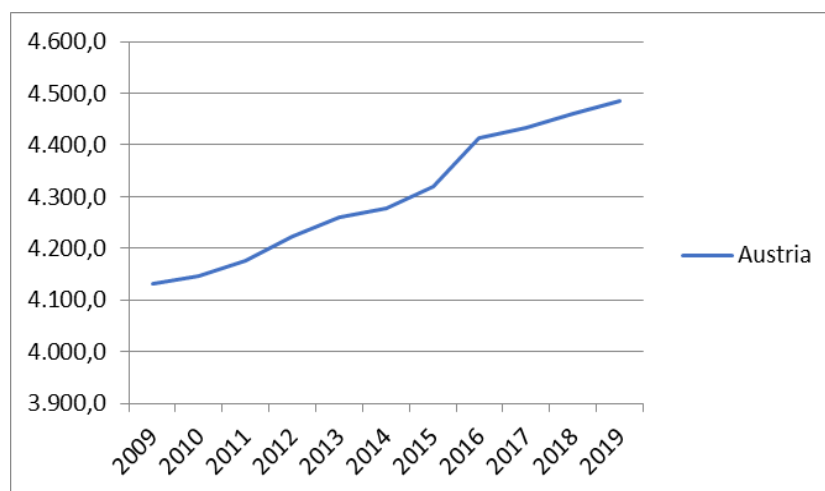
ατόμων στην αγορά εργασίας οι ίδιες κατόρθωσαν να «σώσουν» τη κατάσταση αφού επιβράδυναν την περαιτέρω συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού και απέφυγαν μία ακόμα μεγαλύτερη μείωση από το -6%.

Αντίθετα, η συρρίκνωση του ανδρικού παράγοντα ήταν μεγάλη και αφορούσε τον πληθυσμό και ειδικότερα την αρνητική τάση του γηγενούς αρχικά πληθυσμού και εν συνεχεία του μεταναστευτικού πληθυσμού σε ηλικία 25-54 έτη. Η πτωτική πορεία του γηγενούς πληθυσμού σε εργάσιμη ηλικία αιτιολογείται μέσα από τη φυγή μέρους του δυνάμει ενεργού πληθυσμού προς το εξωτερικό προκειμένου να μην επηρεαστεί από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και κατά συνέπεια να απορροφηθεί από ξένες αγορές εργασίας. Από την άλλη, η πληθυσμιακή συρρίκνωση του αριθμού των μεταναστών οφειλόταν στην ευρύτερη μείωση των εισροών των μεταναστών προς την Ελλάδα, μείωση απόλυτα λογική εξαιτίας του ξεσπάσματος της οικονομικής κρίσης η οποία μετέτρεψε την Ελλάδα σε ένα μη ελκυστικό παράγοντα. Η συρρίκνωση λοιπόν του πληθυσμού αλλά και της συμμετοχής των ατόμων στην αγορά εργασίας ήταν κυρίως ανδρικού γένους διότι οι άνδρες εργαζόμενοι απασχολούνται περισσότερο σε κλάδους της οικονομίας που επλήγησαν από την κρίση εκείνη την περίοδο.

Η περίπτωση της Αυστρίας

Την περίοδο 2009-2019 η Αυστρία εξακολουθεί να παρουσιάζει μία ανοδική πορεία εξέλιξης του εργατικού δυναμικού της (Γράφημα 7) ως συνέχεια της αύξησης της προηγούμενης περιόδου ενώ το έτος 2019 αυτή η πορεία φτάνει στο απόγειό της.

Γράφημα 7. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Αυστρία από το 2009 στο 2019

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat

Ποιοι είναι όμως οι λόγοι για τους οποίους το μέγεθος του εργατικού δυναμικού της Αυστρίας δεν έπαψε να αυξάνει για μία ολόκληρη δεκαετία; Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 7 την περίοδο που μελετάμε η συνολική θετικότητα που παρουσίασε η χώρα ήταν της τάξης του 8,5%. Οι περισσότερες μονάδες προστέθηκαν από την αύξηση της συμμετοχής των γηγενών ατόμων στην αγορά εργασίας ιδίως σε ηλικίες 25-54 και 55-64 έτη. Ως ένας επιπλέον παράγοντας αύξησης της πορείας του εργατικού δυναμικού λειτούργησε η αύξηση του μεταναστευτικού πληθυσμού σε ηλικία 55-64 έτη που συνέρρευσε μαζικά στη χώρα. Η αύξηση αυτή του πληθυσμού αποδεικνύει ότι η Αυστρία εκείνη τη περίοδο αποτέλεσε έναν ελκυστικό παράγοντα μετανάστευσης για τις μεγαλύτερες ηλικίες λόγω πιθανώς των επαρκέστερων παροχών που προσφέρει για ζωή, υγεία και εργασία ή απλά επειδή δρα σαν ένας δελεαστικός προορισμός για τουρισμό.

Πίνακας 7. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στην Αυστρία τη περίοδο 2009-2019 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

	2009-2019			
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	2,0	5,2	1,3	8,5
Γηγενείς	-4,5	4,3	0,8	0,7
Μετανάστες	6,5	0,9	0,5	7,9
Άνδρες	1,8	1,7	0,6	4,0
Γυναίκες	0,2	3,5	0,7	4,5
15-24	-1,0	-0,7	0,0	-1,7
25-54	0,1	2,4	0,2	2,7
55-64	2,9	3,5	1,1	7,5

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

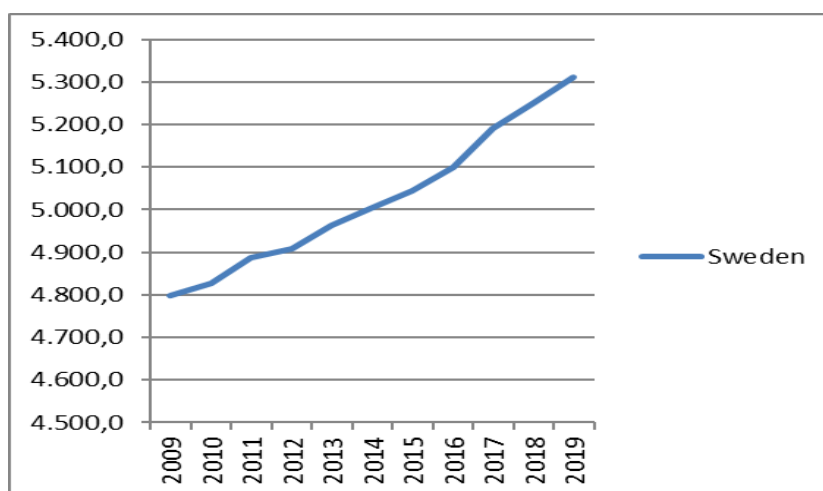
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε για μία ακόμη φορά ο παράγοντας φύλο του οποίου ο ρόλος είναι αδιαπραγμάτευτα σημαντικός στην μεταβολή του εργατικού δυναμικού. Σύμφωνα με τον Πίνακα 7 και μέσα από μία συγκριτική ανάλυση των επιδόσεων ανά φύλο παρατηρούμε ότι οι επιδόσεις των γυναικών (γγγενών) είναι ελάχιστα μεν αλλά

σημαντικά δε αυξημένες σε σύγκριση με εκείνες των ανδρών. Η γυναικεία συμμετοχή έχει κατορθώσει να συναγωνίζεται επάξια πλέον στην αγορά εργασίας την ανδρική συμμετοχή ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που παρατηρείται αυτή η συμμετοχή να ξεπερνάει την αντίστοιχη συμμετοχή των ανδρών. Ωστόσο, παρά τη σημαντικότητα που έχει η επίπτωση της παρουσίας των γυναικών στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού δεν συμβαίνει συχνά οι ίδιες να αποτελούν συγκριτικά με το ανδρικό στοιχείο πρωταρχική επιλογή και προτεραιότητα της οικονομικής δραστηριότητας. Ωστόσο, είναι καίριας σημασίας και αυτονόητο όταν ο στόχος αφορά την επίτευξη καλύτερων συνολικά αποτελεσμάτων για μία χώρα το ανθρώπινο κεφάλαιο να ενεργοποιείται και να αξιοποιείται χωρίς περαιτέρω διαφοροποιήσεις οι οποίες να σχετίζονται με το φύλο.

Η περίπτωση της Σουηδίας

Η Σουηδία το διάστημα 2009-2019 αύξησε σε πολύ μεγάλο βαθμό την πορεία του εργατικού δυναμικού της σε επίπεδο αύξησης τέτοιο που δεν έχει παρατηρηθεί σε καμία άλλη προηγμένη χώρα από αυτές που έχουν εξεταστεί έως τώρα. Σύμφωνα με το Γράφημα 8 η πορεία που σημείωσε η χώρα είναι κατακόρυφα αυξητική χωρίς κάποιο υπαρκτό δείγμα πτώσης στη τάση εξέλιξης του εργατικού δυναμικού έως το 2019 όπου είναι και το τελευταίο έτος της περιόδου που εξετάζουμε.

Γράφημα 8. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στη Σουηδία από το 2009 στο 2019

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat

Οι μεταβολές του εργατικού δυναμικού στη σκανδιναβική χώρα είναι καθαρά δημογραφικής φύσεως. Η αύξηση του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας 25-54 έτη την περίοδο 2009-2019 συνδυάστηκε με αύξηση του εργατικού δυναμικού, εξέλιξη η οποία

επιταχύνθηκε από την παράλληλη ανοδική τάση των ποσοστών συμμετοχής του εργατικού δυναμικού. Επιγραμματικά, από τις 11 σχεδόν εκατοστιαίες μονάδες μεταβολής (Πίνακας 8), περισσότερες από τις μισές (6 εκατοστιαίες μονάδες) οφείλονται στον πληθυσμό σε ηλικία εργασίας 25-54 ετών και ιδιαίτερα στο πληθυσμό με μεταναστευτικό προφίλ. Το στοιχείο αυτό φανερώνει την ανάγκη που υπήρξε για προσέλκυση νέων και ατόμων σε ηλικία εργασίας 25-54 έτη ως αποτέλεσμα της αυξημένης ζήτησης για ξένα εργατικά χέρια στη χώρα. Οι υπόλοιπες μονάδες προστέθηκαν από την συμμετοχή των γηγενών ατόμων στην αγορά εργασίας και ιδίως των γυναικών.

Πίνακας 8. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στη Σουηδία τη περίοδο 2009-2019 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

	2009-2019			
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	6,0	4,6	0,1	10,7
Γηγενείς	-2,4	3,6	-0,3	0,8
Μετανάστες	8,5	1,0	0,4	9,9
Άνδρες	3,7	1,7	0,1	5,5
Γυναίκες	2,3	2,9	0,0	5,3
15-24	-0,8	1,2	-0,2	0,2
25-54	7,5	1,3	0,3	9,2
55-64	-0,7	2,1	0,0	1,4

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

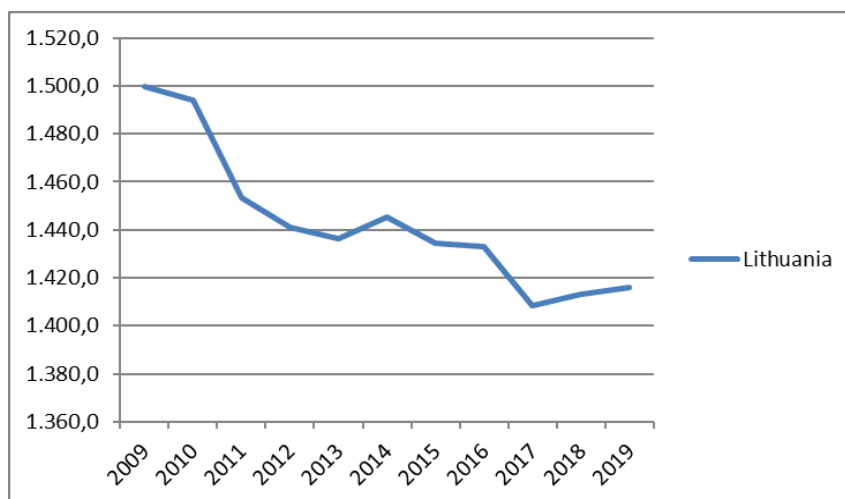
Σε ότι αφορά λοιπόν την κατά φύλο επίπτωση της παρουσίας των ατόμων στην πορεία εξέλιξης του εργατικού δυναμικού αυτή κρίθηκε αναγκαία. Η επίπτωση της γυναικείας παρουσίας να μεν δε σημείωσε κάποια ιδιαίτερη αύξηση σε συνολικό επίπεδο συγκριτικά με την αντίστοιχη ανδρική βρέθηκε ωστόσο σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με την παρουσία των ανδρών και επέφερε τα ίδια περίπου θετικά αποτελέσματα. Για τη σουηδική περίπτωση εκεί όπου υπήρξε αύξηση της γυναικείας παρουσίας ήταν στο επίπεδο της συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας ως αποτέλεσμα της γενικότερης

τάσης των γυναικών τα τελευταία χρόνια για αυξανόμενη παρουσία στο εργατικό δυναμικό. Το στοιχείο αυτό -όπως έχει γίνει ήδη φανερό σε πολλά παραδείγματα ευρωπαϊκών χωρών που έχουν εξεταστεί έως τώρα- αποδεικνύει ότι οι γυναίκες είναι δυναμικά ενταγμένες στην αγορά εργασίας και δε πρόκειται να απομακρυνθούν από αυτήν αλλά αντιθέτως τείνουν να εμφανίζουν μία όλο και πιο αυξημένη τάση για διαρκή εξέλιξή τους προκειμένου να πετύχουν ακόμη καλύτερα δυνατά αποτελέσματα.

Η περίπτωση της Λιθουανίας

Παρόμοια με την προηγούμενη δεκαετία (1999-2009) έτσι και τη δεκαετία από το 2009 έως το 2019, η τάση μεταβολής του εργατικού δυναμικού για τη Λιθουανία εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από πλήρη συρρίκνωση. Σύμφωνα με το Γράφημα 9 η πτωτική πορεία της χώρας δεν είναι ομαλή αλλά αντιθέτως παρουσιάζει ορισμένες μικρές αστάθειες και αυξομειώσεις.

Γράφημα 9. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στη Λιθουανία από το 2009 στο 2019

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat

Παρά το γεγονός ότι τη δεκαετία του 2009-2019 έγινε το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και άλλαξαν ριζικά τα οικονομικά δεδομένα για τον πλανήτη με αποτέλεσμα να πληγούν πολλές ευρωπαϊκές χώρες, η Λιθουανία σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 9 φάνηκε να έχει μεν αρνητικά αποτελέσματα αλλά πολύ καλύτερα δε από εκείνα που καταγράφηκαν πριν το ξέσπασμα της κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, τη δεκαετία 1999-2009 η Λιθουανία παρουσίασε μία δραματικά πτωτική τάση στη μεταβολή του εργατικού δυναμικού που έφτανε το -11% ενώ τη περίοδο της μεγάλης δημοσιονομικής κρίσης η μεταβολή άγγιζε σχεδόν το -6%. Η μεγάλη συρρίκνωση του πληθυσμού σχετίστηκε άμεσα με την συρρίκνωση του

αριθμού των γηγενών σε εργάσιμη ηλικία 25-54 ετών και δευτερευόντως με τη συρρίκνωση των γηγενών που ανήκαν στη πρώτη ηλικιακή ομάδα (15-24 ετών) Ο γηγενής πληθυσμός συρρικνώθηκε διότι όλο και περισσότεροι άνθρωποι προτίμησαν μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης να διαφύγουν εκτός της Λιθουανίας και να κατευθυνθούν προς άλλες χώρες για ένα καλύτερο μέλλον.

Πίνακας 9. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στη Λιθουανία τη περίοδο 2009-2019 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

	2009-2019			
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	-14,0	9,1	-0,8	-5,6
Γηγενείς	-13,8	8,8	-0,9	-5,9
Μετανάστες	-0,2	0,3	0,1	0,3
Άνδρες	-5,8	3,6	-0,4	-2,6
Γυναίκες	-8,2	5,5	-0,4	-3,0
15-24	-3,6	2,5	-1,0	-2,1
25-54	-13,2	2,9	-0,5	-10,7
55-64	2,8	3,7	0,7	7,2

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

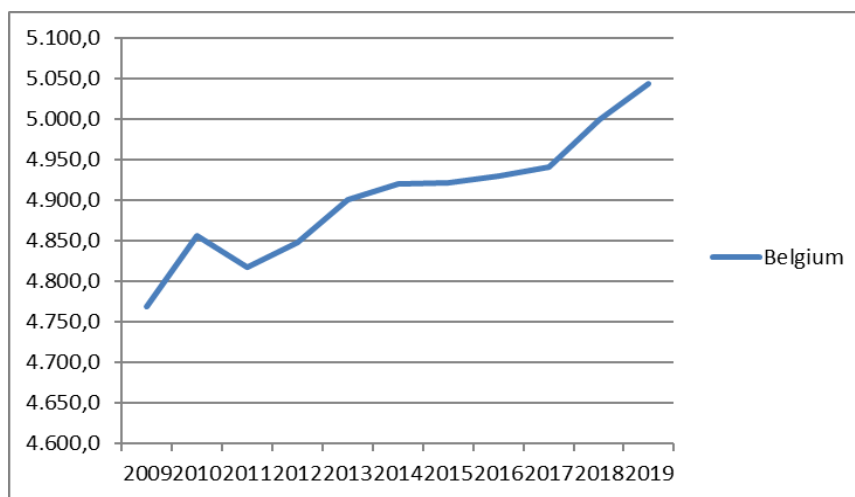
Την δύσκολη αυτή περίοδο για τη Λιθουανία η αυξημένη παρουσία των γηγενών γυναικών που έμειναν πίσω στη χώρα και παρέμειναν στην αγορά εργασίας κατάφερε να επιβραδύνει τη συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού που παρατηρήθηκε ως απόρροια της πληθυσμιακής συρρίκνωσης. Για την θετική επίπτωση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό συνέβαλαν και οι τρεις ηλικιακά πληθυσμιακές ομάδες με μία ιδιαίτερη εστίαση στα μεγαλύτερα σε ηλικία εργαζόμενα άτομα (55-64 ετών) των οποίων ο ρόλος υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός. Η τάση ωστόσο της συρρίκνωσης στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού τη περίοδο 2009-2019 για τη Λιθουανία ήταν τόσο αρνητική που η συνεισφορά των γυναικών παρότι σημαντική και μεγάλη δε μπόρεσε με κανένα τρόπο να αντισταθμίσει το αρνητικό πρόσημο της

κατάστασης. Αυτό που κατάφερε ήταν να συγκρατήσει απλώς τη συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού σε ένα σχετικά χαμηλό επίπεδο καθώς χωρίς την αυξημένη αυτή συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας η μείωση του εργατικού δυναμικού θα ήταν ακόμα μεγαλύτερη.

Η περίπτωση του Βελγίου

Το Βέλγιο αποτελεί το τελευταίο παράδειγμα προηγμένης ευρωπαϊκής χώρας της οποίας την μεταβολή θα αναλύσουμε στη διάρκεια των ετών. Πιο συγκεκριμένα, το διάστημα που μελετάμε δηλαδή από το 2009 έως το 2019 η πορεία εξέλιξης του εργατικού δυναμικού της χώρας θα μπορούσε κατά ένα μεγάλο μέρος να χαρακτηριστεί ως αυξητική. Όπως και τη δεκαετία 1999-2009 η τάση μεταβολής του Βελγίου ήταν συνολικά αυξητική με μοναδικό σημείο καμπής το έτος 2001, παρόμοια και τώρα η πορεία εξέλιξης του εργατικού δυναμικού για τη χώρα χαρακτηρίζεται ως ανοδική με τη μοναδική πτώση να παρατηρείται το έτος 2011 όπου γρήγορα όμως ξεπερνιέται και ξεκινάει ξανά να αυξάνει (Γράφημα 10).

Γράφημα 10. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο από το 2009 στο 2019

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat

Παρατηρώντας λοιπόν κανείς τον Πίνακα 10 εύκολα αντιλαμβάνεται ότι από στατιστικής απόψεως η τάση μεταβολής του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο τη δεκαετία 2009-2019 είναι θετική αφού η αύξηση που σημείωσε ήταν της τάξης σχεδόν του 6% (5,7 εκατοστιαίες μονάδες). Παρόλα αυτά συγκριτικά με την αμέσως προηγούμενη περίοδο παρουσιάζεται μία υστέρηση στα νούμερα. Εκεί που η μεταβολή το 1999-2009 ήταν της τάξης του 10% τώρα έχει πέσει σχεδόν στα μισά. Η μεταβολή

αυτή παρατηρήθηκε κυρίως μέσα από την απώλεια μεγάλου μέρους του γηγενούς πληθυσμού από την χώρα. Ο λόγος ήταν βέβαια η μεγάλη χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε παγκοσμίως και που όπως ήταν αναμενόμενο έπληξε μεταξύ άλλων και το Βέλγιο. Η βέλγικη οικονομία ούσα οικονομικά εξαρτημένη από γειτονικές χώρες όπως είναι η Γερμανία υπήρξε ιδιαίτερα ευάλωτη σε διακυμάνσεις τόσο της οικονομίας αυτών των χωρών όσο και της διεθνούς αγοράς. Αποτέλεσμα λοιπόν της ευαλωτότητας του Βελγίου σε αυτή τη περίοδο αστάθειας ήταν η φυγή σημαντικού μέρους του γηγενούς πληθυσμού της προς άλλες χώρες. Ωστόσο, η εκροή αυτή αντισταθμίστηκε από την εισροή μεταναστών μεγαλύτερης ηλικίας (55-64 ετών) προς τη χώρα.

Πίνακας 10. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στο Βέλγιο τη περίοδο 2009-2019 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

	2009-2019			
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	0,5	4,4	0,8	5,7
Γηγενείς	-4,3	3,8	0,5	0,0
Μετανάστες	4,8	0,6	0,3	5,7
Άνδρες	0,5	0,6	0,3	1,5
Γυναίκες	0,0	3,8	0,5	4,2
15-24	-0,1	-0,4	0,0	-0,5
25-54	-0,9	0,0	0,1	-0,7
55-64	1,5	4,8	0,6	6,9

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η αύξηση του εργατικού δυναμικού η οποία επιταχύνθηκε από την ανοδική τάση στα ποσοστά συμμετοχής. Ως βασικός παράγοντας λειτούργησε η συμμετοχή των γηγενών κυρίως ατόμων που παρέμειναν στην χώρα και κατ' επέκταση στο εργατικό δυναμικό και που ανήκαν στη τρίτη πληθυσμιακή ομάδα των 55-64 ετών. Ο ρόλος της πληθυσμιακής αυτής ομάδας είναι σημαντικός καθώς λόγω των διαχρονικών αλλαγών που συμβαίνουν στην ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού αυτή η ομάδα είναι η μόνη της οποίας συνήθως το μέγεθος

αυξάνει. Ταυτόχρονα, η διαχρονική αύξηση των ποσοστών συμμετοχής των ατόμων ηλικίας 55-64 ετών στην αγορά εργασίας σχετίζεται με την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στις ηλικίες αυτές όπως εύκολα μπορείς κανείς να παρατηρήσει στον Πίνακα 10. Η συμμετοχή λοιπόν των γυναικών που ανήκαν στη μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα εργαζομένων ήταν ο παράγοντας που επέδρασε θετικά στη μεταβολή του εργατικού δυναμικού τη δεκαετία 2009-2019 για το Βέλγιο.

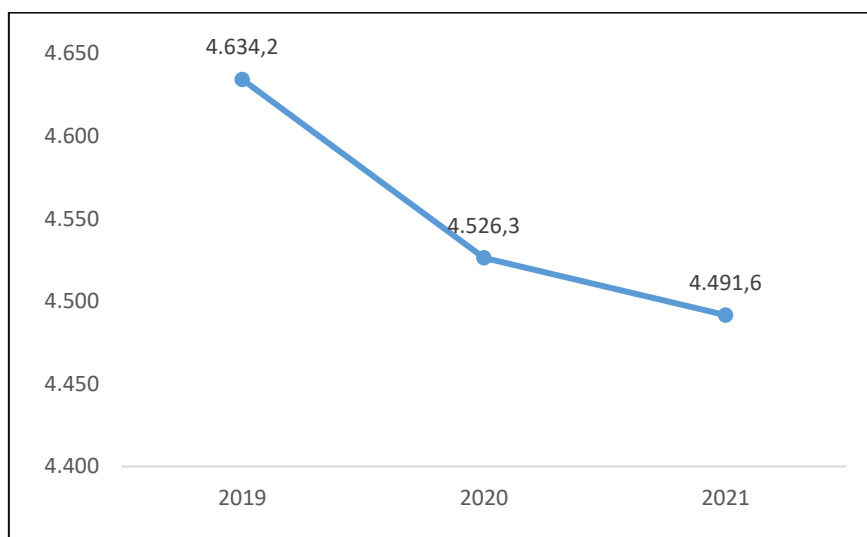
Κεφάλαιο τρίτο

Η επίπτωση της υγειονομικής κρίσης στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα μέσω πληθυσμού και συμμετοχής

3.1 Κρίση της πανδημίας και κατά φύλο εργασία: Μία δυσανάλογη σχέση

Στη προσπάθεια μας να εξετάσουμε τη πορεία εξέλιξης του εργατικού δυναμικού για την ελληνική περίπτωση την περίοδο του COVID-19 (2020-2021) ερχόμαστε αντιμέτωποι με σημαντικά αποτελέσματα μείωσης του μεγέθους του εργατικού δυναμικού όπως ήταν βέβαια απόλυτα αναμενόμενο (Γράφημα 11). Η διετία 2020-2021 έρχεται να δώσει προέκταση στην ήδη αρνητική πορεία εξέλιξης του εργατικού δυναμικού που σημείωσε η χώρα μέχρι το 2019 και που σύμφωνα με το Κεφάλαιο 2 ήταν αποτέλεσμα της μεγάλης δημοσιονομικής κρίσης που ξέσπασε σε παγκόσμιο επίπεδο και έπληξε μεταξύ των άλλων και την Ελλάδα. Η συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού για την Ελλάδα τη περίοδο του COVID-19 είναι αισθητή σε όλες τις πληθυσμιακές συνιστώσες με ιδιαίτερη έμφαση στην παράμετρο του φύλου.

Γράφημα 11. Η εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα την περίοδο του COVID-19

Πηγή: Υπολογισμοί που βασίζονται σε στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat. Όπως έχει ειπωθεί ξανά κατά το παρελθόν οι μεταβολές του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα είναι φύσεως δημογραφικής. Αυτό σημαίνει ότι σχετίζονται με παράγοντες άμεσα συναρτώμενους με τον πληθυσμό όπως είναι η ηλικία, το φύλο, η μετανάστευση κ.α. Στη παρούσα περίπτωση η κοινωνική συνθήκη της πανδημίας επέδρασε άμεσα στο πληθυσμό με αποτέλεσμα να μεταβάλλει σημαντικά το μέγεθος αυτού και κατ’

επέκταση το μέγεθος του συνολικού εργατικού δυναμικού της χώρας. Παρατηρώντας λοιπόν τον Πίνακα 11 εύλογα προκύπτει η διαπίστωση ότι σχεδόν όλοι οι παράγοντες που διαμορφώνουν την εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα τη περίοδο έξαρσης της πανδημίας χαρακτηρίζονται από συρρίκνωση. Πιο συγκεκριμένα, η τάση της αρνητικής μεταβολής του εργατικού δυναμικού είναι αποτέλεσμα της μείωσης αφενός του πληθυσμού σε εργάσιμη ηλικία, ιδιαίτερα 25-54 ετών και αφετέρου της μείωσης του εργατικού δυναμικού μέσω της παράλληλης τάσης μείωσης που συντελέστηκε στα ποσοστά συμμετοχής. Με ποσοτικούς όρους, η μείωση που σημειώθηκε στο συνολικό εργατικό δυναμικό της Ελλάδας ήταν της τάξης του -3%, με τον πληθυσμό να έχει συρρικνωθεί κατά -2% μονάδες και το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό να βρίσκεται στο -1,3%. Η μείωση του πληθυσμού αφορά στο μεγαλύτερο της μέρος τον αλλοδαπό πληθυσμό ηλικίας 25-54 έτη γεγονός που φανερώνει ότι η κρίση της πανδημίας του COVID-19 είχε σημαντικό αντίκτυπο στο μεταναστευτικό πληθυσμό εξωθώντας ένα μεγάλο μέρος στο να εγκαταλείψει τη χώρα. Σε ευρύτερο επίπεδο οι κινήσεις των μεταναστών προς την Ε.Ε και στη προκειμένη περίπτωση προς τη χώρα μας μειώθηκαν αισθητά επιφέροντας σημαντική ελάττωση των μεταναστευτικών ροών (σύμφωνα με στοιχεία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου από το έτος 2022⁴).

Πίνακας 11. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα τη περίοδο του COVID-19 (ως % του εργατικού δυναμικού στην αρχή της κάθε περιόδου)

	2019-2021			
	Πληθυσμός	Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό	Αλληλε- πίδραση	Σύνολο
Σύνολο	-2,0	-1,3	0,2	-3,1
Γηγενείς	-0,2	-0,9	0,0	-1,1
Μετανάστες	-1,7	-0,4	0,2	-2,0
Άνδρες	-1,0	-0,9	0,1	-1,8

⁴ Προσφυγική κρίση και ΕΕ: στοιχεία και αριθμοί:

<https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/society/20170629STO78630/prosfugiki-krisi-kai-ee-stoicheia-kai-arithmoi>

Γυναίκες	-1,0	-0,4	0,1	-1,2
15-24	-0,1	-0,4	0,1	-0,4
25-54	-2,1	-2,3	0,1	-4,3
55-64	0,2	1,4	0,0	1,6

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της Eurostat

Από την άλλη μεριά, οι αλλαγές που συντελέστηκαν στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού της Ελλάδας ήταν απόρροια της συρρίκνωσης της συμμετοχής του γηγενούς πληθυσμού σε αυτό και ιδιαίτερα του γηγενούς πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας που ανήκει στην ηλικιακή ομάδα των 25-54 έτη. Σε αυτό το σημείο, αξίζει να σημειωθεί πως η συμμετοχή των ατόμων της αμέσως επόμενης ηλικιακής ομάδας στο εργατικό δυναμικό και συγκεκριμένα των ατόμων που βρίσκονται σε μεγαλύτερη εργάσιμη ηλικία (55-64 ετών) ήταν το μόνο στοιχείο του οποίου το μέγεθος δεν χαρακτηρίστηκε από συρρίκνωση αλλά αντίθετα παρουσίασε μία θετική μεταβολή. Ο ρόλος της τρίτης πληθυσμιακής ομάδας όπως έχουμε ξαναπεί είναι ιδιαίτερα σημαντικός και μεγάλος αλλά παρόλα αυτά τη περίοδο της κρίσης της πανδημίας για την Ελλάδα δεν στάθηκε επαρκής προκειμένου να αντισταθμίσει το ευρύτερο αρνητικό πρόσημο.

Σε ότι αφορά τη παράμετρο του φύλου παρόμοια με τις προηγούμενες αναλύσεις έτσι κι εδώ φαίνεται να παίζει πολύ σημαντικό ρόλο ως προς τις μεταβολές που επήλθαν στο εργατικό δυναμικό το έτος 2020-2021 που μελετάμε. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Πίνακα 11 αναφορικά με τη συμμετοχή των ατόμων στο εργατικό δυναμικό η συρρίκνωση ήταν παρόμοια και στα δύο φύλα με την ανδρική συμμετοχή να εμφανίζει λίγο μεγαλύτερη μείωση. Παρά το γεγονός ότι τα ποσοτικά στοιχεία αποτυπώνουν μεγαλύτερη μείωση της ανδρικής συμμετοχής θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει την θέση ότι ναι μεν η πανδημία έπληξε δυσανάλογα τα δύο φύλα αλλά ότι το γυναικείο φύλο βρέθηκε σε ακόμα πιο δυσμενή θέση. Αυτό μπορεί να αιτιολογηθεί μέσα από το γεγονός ότι εξαιτίας της κρίσης της πανδημίας επλήγησαν σημαντικά τομείς οικονομικής δραστηριότητας όπως είναι η εστίαση, ο τουρισμός, οι υπηρεσίες, η λιανική πώληση κ.α. οι οποίοι υπερκεπροσωπούνται από τις γυναίκες και ως φυσικό επακόλουθο αυτού επέρχεται η ταχύτερη απώλεια θέσεων εργασίας των ατόμων που εργάζονται στους παραπάνω κλάδους και άρα των γυναικών. Ανεξάρτητα όμως από την έντονη παρουσία των γυναικών σε συγκεκριμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και των επιπτώσεων που αυτή η παρουσία επιφέρει, τα ποσοστά των γυναικών οι οποίες ήταν θετικές να διακόψουν την εργασία τους κατά τη περίοδο της πανδημίας ήταν εμφανώς υψηλότερα από τα αντίστοιχα ποσοστά των ανδρών

(Συμεωνάκη, Χατζηβαρνάβα, Καζάνη, Σταματοπούλου, Αθανασοπούλου, Παρσάνογλου, 2020). Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι λόγω της κρίσης της πανδημίας και των συνακόλουθων μέτρων προστασίας που τέθηκαν σε εφαρμογή τόσο οι υπηρεσίες φροντίδας για τα ηλικιωμένα άτομα όσο και οι υπηρεσίες εκπαίδευσης για τα παιδιά δεν ήταν διαθέσιμες με αποτέλεσμα οι γυναίκες να αισθάνονται τη πίεση των δύο ρόλων (οικογενειακός και εργασιακός ρόλος). Τα καθήκοντα φροντίδας βάρυναν περισσότερο το γυναικείο φύλο εξωθώντας πολλές γυναίκες προς την εγκατάλειψη της εργασίας τους ενώ εκείνες οι οποίες κατάφεραν να παραμείνουν στην εργασία και συνέχισαν να εργάζονται έπρεπε να μειώσουν το ωράριο εργασίας προκειμένου να συνδυάσουν τις οικογενειακές και τις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μείωση του χρόνου εργασίας ήταν πράγματι μία από τις αλλαγές που επέφερε η υγειονομική κρίση στον εργασιακό τομέα και στα δύο φύλα και σε βαθμό τέτοιο ώστε η Ελλάδα να συνιστά τη χώρα με τις περισσότερες μειώσεις του χρόνου εργασίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Συμεωνάκη κ.ά, 2020).

Συμπεράσματα

Μέσα από μια σύντομη σύνοψη των βασικών αποτελεσμάτων που αντλήσαμε από τα παραδείγματα πέντε διαφορετικών χωρών που ανήκουν στον ευρωπαϊκό χώρο και αναφορικά με τις μεταβολές που προκλήθηκαν στο εργατικό δυναμικό των προηγμένων χωρών στην διάρκεια των ετών συμπεραίνουμε ότι η κάθε χώρα ακολούθησε διαχρονικά μία μοναδική πορεία εξέλιξης. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη χώρα της οποίας την εξέλιξη εξετάσαμε ήταν η Ελλάδα. Η χώρα μας παρουσίασε έναν ιδιαίτερα θετικά υψηλό δείκτη στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού το έτος 1999 τον οποίο κατάφερε να διατηρήσει έως το 2009 όπου έφτασε στο απόγειό του. Το 2009 οι καταστροφικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης ανέκοψαν την αυξητική πορεία που σημείωσε τα προηγούμενα έτη το εργατικό δυναμικό με αποτέλεσμα η δεκαετία 2009-2019 να χαρακτηριστεί από πλήρη συρρίκνωση. Ωστόσο, η επίπτωση της έμφυλης συνιστώσας στη περίπτωση της Ελλάδας ήταν αδιαπραγμάτευτα καθοριστική τόσο στη πρώτη δεκαετία όπου η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους παράγοντες αύξησης του μεγέθους του συνολικού εργατικού δυναμικού όσο και στη δεύτερη δεκαετία όπου το γυναικείο φύλο λειτούργησε ως αντίβαρο κατορθώνοντας να συγκρατήσει τη περαιτέρω συρρίκνωση του μεγέθους του εργατικού δυναμικού. Η Ελλάδα το 2020 πριν καλά καλά προλάβει να αυξήσει το μέγεθος του εργατικού δυναμικού της -το οποίο επλήγη από την δημοσιονομική κρίση κατά τα προηγούμενα έτη- δοκιμάστηκε ξανά από μία κρίση αυτή τη φορά όμως πανδημική. Το αποτέλεσμα ήταν η συνέχιση μίας πορείας συρρίκνωσης του μεγέθους του εργατικού δυναμικού.

Επιπλέον παραδείγματα ευρωπαϊκών χωρών των οποίων την εξέλιξη του εργατικού δυναμικού εξετάσαμε συνιστούν οι περιπτώσεις της Αυστρίας, της Σουηδίας και του Βελγίου των οποίων η πορεία μεταβολής του εργατικού δυναμικού θα μπορούσε σε ένα μεγάλο βαθμό να χαρακτηριστεί ως αυξητική με μικρές ωστόσο αυξομειώσεις. Η επίπτωση της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό ήταν αισθητή και στα τρία σύνολα χωρών, εντονότερα όμως στη περίπτωση της Αυστρίας και του Βελγίου όπου και ξεπέρασε εμφανώς την επίπτωση της ανδρικής συμμετοχής. Πιο συγκεκριμένα, τη δεκαετία 1999-2009 για τη χώρα της Αυστρίας η γυναικεία επίπτωση ήταν σχεδόν τριπλάσια από την αντίστοιχη ανδρική ενώ τις δεκαετίες 1999-2009 και 2009-2019 για το Βέλγιο η επίπτωση των γυναικών στην αγορά εργασίας ήταν διπλάσια από την συμμετοχή των ανδρών. Στο παράδειγμα της Σουηδίας η

επίπτωση της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό για τις δύο δεκαετίες παρότι δεν υπερτερούσε από την αντίστοιχη ανδρική συμμετοχή κατάφερε ωστόσο να την συναγωνιστεί επάξια με πολύ μικρές διαφορές. Αυτή η κατά φύλο σύγκριση και συνεχής αναφορά στην έμφυλη παράμετρο είχε ως στόχο να καταδείξει τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει το γυναικείο φύλο στην εξέλιξη του εργατικού δυναμικού. Οι γυναίκες ύστερα από πολλές δεκαετίες υποβάθμισης, καταπίεσης αλλά και μία σειρά κοινωνικών αγώνων κατόρθωσαν να αποκτήσουν πρόσβαση στο θεμελιώδες δικαίωμα στην εργασία και να χειραφετηθούν. Η συμβολή λοιπόν του γυναικείου φύλου τόσο στο μέγεθος του πληθυσμού όσο και στο μέγεθος της συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας -συμβολή που συχνά υπερβαίνει ή διατηρείται σε παρόμοια επίπεδα με την αντίστοιχη ανδρική συμβολή- είναι καίριας σημασίας και αξίζει να τονιστεί καθώς αντικατοπτρίζει την πρόοδο που έχει σημειωθεί από πλευράς των γυναικών μέσω της μαζικής και δυναμικής τους εισόδου στην αγορά εργασίας. Τέλος, μία ιδιαίτερη περίπτωση ευρωπαϊκής χώρας την οποία αναλύσαμε στη διάρκεια της εργασίας αποτελεί η Λιθουανία η οποία και στις δύο δεκαετίες παρουσίασε αρνητικά μεγέθη ως προς τους παράγοντες διαμόρφωσης της μεταβολής του εργατικού δυναμικού με αποτέλεσμα η οποιαδήποτε αύξηση να μην είναι ικανή να συγκρατήσει την συρρίκνωση του μεγέθους του εργατικού δυναμικού.

Συμπερασματικά, εάν εστιάσουμε τη προσοχή μας στις μεταβολές που συντελούνται διαχρονικά στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού κάτω από την επίδραση των μεταβολών στον πληθυσμό και στα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό με έμφαση στο φύλο αντιλαμβανόμαστε πόσο σαφής αναγκαιότητα καθίσταται η μεγαλύτερη αξιοποίηση των αποθεμάτων του γυναικείου εν δυνάμει εργατικού δυναμικού. Η παρουσία των γυναικών στην αγορά εργασίας συνεπάγεται καλύτερα αποτελέσματα στα οικονομικά μεγέθη τα οποία οι οικονομίες των χωρών έχουν ανάγκη και μπορούν εύκολα να επιτύχουν εάν αξιοποιήσουν όλο το μέρος του δυναμικού που απέχει από την οικονομική δραστηριότητα. Ωστόσο, μια περαιτέρω αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό συνεπάγεται ότι πρέπει να καταβληθούν περισσότερες προσπάθειες προκειμένου να επιτευχθεί η άρση των ανισοτήτων μεταξύ των ανδρών και γυναικών. Για να εξαλειφθούν οι έμφυλες ανισότητες αυτό που φυσικά προϋποτίθεται είναι η μεταβολή της στάσης της κοινωνίας σχετικά με τον ρόλο και τη θέση της γυναίκας και η δημιουργία ενός περισσότερο υγιούς και ασφαλούς εργασιακού περιβάλλοντος για το γυναικείο φύλο το οποίο και θα αναγνωρίζει τη θέση της σύγχρονης γυναίκας στον εργασιακό χώρο. Τα τελευταία

χρόνια παρότι έχουν καταγραφεί σημαντικά βήματα προς αυτή τη κατεύθυνση στον ευρωπαϊκό χώρο οι εξελίξεις εξακολουθούν να κινούνται με ιδιαίτερα αργό ρυθμό.

Πηγές-Βιβλιογραφία

Έντυπη

Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το φύλο της Κοινωνικής Πολιτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο σ.126.

Ηλεκτρονική

Αθανασιάδου, Χ., Πετροπούλου Σ., Μιμίκου Γ. (2001) *Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα: 1980-2000* Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας

Κάννερ, Ε. (2004). *Βιολογικό φύλο/κοινωνικό φύλο: η αποδόμηση ενός διπόλου (Thomas Laqueur) "Κατασκευάζοντας το φύλο: σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ"*, Αθήνα, εκδ. Πολύτροπον, 2003, μτφρ.: Πελαγία Μαρκέτου, πρόλογος: Κώστας Γιαννακόπουλος, σ. 404)

Μπάγκαβος, Χ. (2021) *Η ιδιαίτερη σημασία των μεταβολών του πληθυσμού για την διαχρονική εξέλιξη του μεγέθους του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα*

Συμεωνάκη, Μ., Χατζηβαρνάβα, Ε., Καζάνη, Α., Σταματοπούλου, Γ., Αθανασοπούλου, Α., Παρσάνογλου, Δ., (2021) *Εργασία, οικογένεια, συντροφικότητα και γονεϊκότητα κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας COVID-19*

Ιστοσελίδες

1. <https://www.colouryouth.gr/terms/>
2. <https://eige.europa.eu/el/taxonomy/term/1363>
3. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Employment_statistics/el&oldid=359278
4. https://www.efsyn.gr/nisides/185652_feministiko-kinima-stin-ellada
5. <https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2018/07/3.-MAIOS-IOYNIOS.pdf>
6. https://www.kethi.gr/sites/default/files/wp-content/uploads/2010/10/204_odigos_0710.pdf
7. <https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/society/20170629STO78630/pr-osfugiki-krisi-kai-ee-stoicheia-kai-arithmoi>

Στατιστικά δεδομένα

Eurostat database/Population and Social Conditions

<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>